

Швейц

Стефан

Зоряні миті
людства

Новели

Стефан Цвейг
Зоряні миті людства
Новели

© О. А. Гугалова, художнє оформлення, 2017
© П. В. Тарашук, переклад українською, 2017
© Н. Сняданко, переклад українською, 2010
© В. Бобинський, переклад українською
© І. Стешенко, переклад українською

Die Übersetzung ins Ukrainische dieser Ausgabe wurde vom Europäischen Übersetzer-Kollegium Straelen (Deutschland) unterstützt

Переклад цього видання здійснено за підтримки Європейського колегіуму перекладачів у Штралені (Німеччина)

* * *

Зоряні миті людства^[1]

Передмова

Жоден митець не є митцем ненастанно всі двадцять чотири години свого щоденного життя, бо все суттєве і тривале, що вдається йому, завжди відбувається в нечисленні та рідкісні миті натхнення. Так само й історія, якій ми дивуємось як найвидатнішому поетові та акторові всіх часів, аж ніяк не завжди є творчою. Навіть у цій «таємничій майстерні Господа», як шанобливо назвав Ґете історію, відбувається незмірно багато байдужого і повсякденного. Навіть тут, як і всюди в мистецтві та житті, незабутні моменти рідкісні. Здебільшого історія, наче хроніст, байдуже і наполегливо нанизує ланку за ланкою в довжелезному ланцюгу, що йде крізь сторіччя, складає факт до факту, бо кожне зусилля потребує часу для підготовки, кожна справжня подія – розвитку. Народ завжди потребує мільйонів людей, щоб постав один геній, завжди мають збігти мільйони марних світових годин, щоб спалахнула одна зоряна мить людства.

Коли в мистецтві постає геній, він переживає свій час, а коли настає така світова мить, вона вирішує долю наступних десятиріч і сторіч. Як на вістрі громовідводу збирається електрична напруга всієї атмосфери, так і в найкоротшому проміжку часу зосереджується незмірна повнота подій. Те, що за інших обставин минає мало-помалу, одне за одним і одне поряд з одним, стискається в єдину мить, яка все визначає і все вирішує: якесь одне «я», одне «ні», одне «зарано» або «запізно» надають цій миті незворотності для сотень поколінь, і саме вона визначає життя індивіда, народу і навіть плин долі всього людства.

Оці драматично сконцентровані, оці доленосні миті, коли постанова, яка переживе час, зосереджується в одній даті, одній годині, а часто навіть в одній хвилині, – рідкісні і в житті індивіда, і в перебігу історії. Деякі такі зоряні миті – я назвав їх так, бо вони яскраво й незмінно, наче зорі, осявають ніч минулості, – я й

спробую пригадати в цій книжці, дивлячись на різні часи і країни. Я ніде не намагався забарвити або посилити власними вигадками душевну правду якоїсь зовнішньої або внутрішньої події, бо в ті довершені миті, коли ці події постали в закінченій формі, історія не потребує ніякої помічної руки. Там, де історія справді діє як поет і драматург, жоден поет не повинен намагатися перевершити її.

Утеча в безсмертя

Відкриття Тихого океану 25 вересня 1513 року

Спорядять корабель

Уперше повернувшись зі щойно відкритої Америки, Колумб під час своєї тріумфальної ходи по вулицях Севільї й Барселони, що їх заповнили людські тлуми, показав безліч коштовностей та дивовиж: червоношкірих людей доти невідомої раси, ніколи не бачених тварин, строкатих верескливих папуг, незграбних тапірів, дивні рослини та плоди, які невдовзі приживуться в Європі, – кукурудзу, тютюн і кокосовий горіх. Цьому всьому вражено дивувалася радісна юрба, натомість королівську пару та її радників найдужче зацікавили кілька ящиків і кошичків із золотом. Але золота з нової Індії Колумб привіз небагато: кілька прикрас, виміняних або вкрадених у тубільців, кілька маленьких зливків і жменьку золотого піску, радше золотого порошу, ніж золота; всієї тієї здобичі вистачило б щонайбільше для карбування двох сотень дукатів. Але геніальний Колумб, що завжди фанатично вірив у те, в що хотів вірити, і пишався своїм морським шляхом, як він думав, до Індії, у своїй щирій екзальтації гордовито заявляв, що це тільки невеличка перша проба. До нього доходили надійні звістки про незмірні золоті копальні на тому новому острові; зовсім неглибоко, під тоненьким шаром землі, там у багатьох місцях лежать поклади коштовного металу. Золото можна було б легко викопувати звичайними лопатами. А ще далі на південь є держави, де володарі п'ють із золотого посуду, а золото коштує менше, ніж свинець. Король, завжди потребуючи грошей, зачудовано дослухався до розповідей про нову країну Офір, яка належить йому. Колумба з його

піднесеною глупотою тоді ще не знали досить добре, щоб сумніватися в його обіцянках. Одразу спорядили великий флот для другого плавання, і тепер уже не знадобилися вербувальники й барабанщики, щоб набрати команду. Новина про щойно відкриту країну Офір, де можна голіруч видобувати золото, довела до нестями всю Іспанію: люди прибували сотнями й тисячами, прагнучи поїхати до *El Dorado*, Золотої країни.

Але що за каламутний потік погнала тепер пожадливість з усіх містечок, сіл і садиб! З'явилися не тільки чесні шляхтичі, які прагнули ретельно позолотити свій герб, не тільки відважні авантюристи і сміливі солдати, бо в Палос-де-ла-Фронтеру і Кадіс прибився ще й увесь бруд і шумовиння Іспанії. Тавровані злодії і розбійники, що шукали в Ельдорадо прибуткового ремесла, боржники, які намагалися втекти від своїх кредиторів, чоловіки, які хотіли втекти від своїх сварливих дружин, – усі ці *desperados*, відчайдухи, що хотіли втекти від свого пропащего життя, тавровані злочинці й ті, кого шукали альгвасили, зголошувались піти в плавання, – то була напрочуд примхливо зібрана мішанина невдах, які надумали, нарешті забагатіти одним ударом і тому були готові до всякого насильства і будь-якого злочину. Завдяки фантазіям Колумба, мовляв, у тій країні досить копнути землю лопатою – і засяють золоті самородки, люди довели одне одного до такої нестями, що заможні пани, покидаючи країну, брали з собою слуг і в'ючних тварин, щоб одразу мати змогу привезти багато коштовного металу. А якщо не щастило стати членом експедиції, тоді поставав мимоволі інший шлях: без королівського дозволу самотійно спорядити корабель і рушити в авантюрне плавання, щоб тільки чимшвидше добутися до нових земель і хапати золото, золото, золото; Іспанія миттю позбулася неспокоїного життя і найнебезпечнішої потолочі.

Губернатор Еспаньйоли (пізнішого Сан-Домінго, або Гаїті) зі страхом поглядав на тих непроханих гостей, які заповнили довірений йому острів. Рік у рік кораблі доправляли новий вантаж і дедалі буйніше товариство. А водночас на всіх прибульців чекало

прикре розчарування, бо золото там аж ніяк не лежало покладами на вулицях, а з безталанних тубільців, на яких напосідали ті нелюди, годі було витрусити бодай золоту піщинку. Отож ті грабіжницькі ватаги блукали й тинялися навколо, наганяючи страх і на нещасних індіанців, і на губернатора. Він марно намагався обернути їх у колонізаторів, роздаючи їм землю, худобу і щедро наділяючи їх людською худобою, даючи кожному як рабів шістдесят, а то й сімдесят тубільців. Але й родовиті ідальго, і колишні розбійники не бачили сенсу в сільському господарстві. Не на те вони приїхали, щоб вирощувати пшеницю й випасати худобу, замість дбати про посіви та врожаї, вони катували бідолашних тубільців – за кілька недовгих років знищивши все місцеве населення – або сиділи в шинках. Не багато минуло й часу, як більшість їх залізли в такі борги, що після свого майна були змушені продати ще й плащ, капелюх і останню сорочку, крамарі й лихварі вже хапали їх за горло.

Бажаною полегкістю для всіх тих невдах з Еспаньйоли стало повідомлення, що один шановний чоловік з острова, правник і *bachillerato*, бакалавр, Мартін Фернандес де Енсісо, спорядив 1510 року корабель, щоб із новою командою приплисти на допомогу своїй колонії на *terra firma*, суходолі. 1509 року двоє славетних авантюристів – Алонсо де Охеда і Дієго де Нігуеса – отримали від короля Фердинанда землю, щоб заснувати поблизу від теперішнього Панамського каналу та узбережжя Венесуели колонію, яку трохи передчасно назвали *Castilia del Oro*, тобто Золотою Кастилією; сп'янівши від гучної назви й одурений брехнею, необізнаний зі світом правознавець уклав у цей захід усе своє майно. Але з новозаснованої колонії Сан-Себастьян у затоці Ураба не надходило золота, звідти лунали лише розпачливі крики надати допомогу. Половина людей була виснажена боротьбою з тубільцями, друга половина – голодом. Для порятунку вкладених грошей Енсісо позбувся решти свого майна і спорядив допоміжну експедицію. Тільки-но поширилася звістка, що Енсісо потребує вояків, як усі *desperados*, усі волоцюги з Еспаньйоли скористалися нагодою поїхати

разом із ним на континент. Щоб тільки податися геть, утекти від кредиторів й уникнути пильності суворого губернатора! Але й кредитори не втрачали пильності. Збагнувши, що їхні найбільші боржники збираються навіки попрощатися з ними, вони рушили до губернатора, просячи, щоб він нікого не пускав без свого особистого дозволу. Губернатор задовольнив їхнє прохання. Запровадили пильний нагляд, корабель Енсисо мав стояти за межами гавані, й губернаторські човни патрулювали, не даючи прокрастися на борт жодному непроханому. Всі *desperados*, які менше боялися смерті, ніж чесної праці та ув'язнення за борги, з незмірною гіркотою придивлялись, як корабель Енсисо без них напинає всі вітрила, плывучи назустріч пригодам.

З туго напнутими вітрилами корабель Енсисо відплив з Еспаньйоли до американського суходолу, невдовзі обриси острова розчинились у синьому обрії. Плавання було спокійне, і попервах не помічали нічого особливого, хіба тільки те, що величезний собацюра з незмірною силою – він був сином славетного пса Бесерікко і сам став славетним під назвою Леонсіко – неспокійно бігав по палубі і до всього пильно принохувався. Ніхто не знав, кому належала та могутня тварина і як вона опинилася на борту. Зрештою впало в очі ще й те, що пес не відходить від надто вже великого ящика з провіантом, доставленого на борт останнього дня. Але ж дивіться, той ящик відкрився сам собою, і з нього вибрався в повному обладунку, з мечем, щитом та в шоломі, немов Сантьяго, святий покровитель Іспанії, десь тридцятип'ятирічний чоловік. То був Васко Нуньєс де Бальбоа, що дав отак перший доказ своєї дивовижної відваги та винахідливості. Народившись у шляхетній родині в Хересі-де-лос-Кабальєрос, він поплив у Новий Світ із Родріго де Бастідасом як простий солдат, і зрештою їхній корабель після численних блукань таки прибило до берега Еспаньйоли. Губернатор марно намагався перетворити Нуньєса де Бальбоа в доброго колоніста: за кілька місяців він кинув напризволяще виділений йому шмат землі і заліз у такі борги, що не знав, як урятуватися від своїх

кредиторів. Та, якщо інші боржники, зціпивши кулаки, поглядали з берега на губернаторські човни, які не давали їм змоги втекти на корабель Енсісо, Нуньєс де Бальбоа відважно обминув кордон, який виставив Дієго Колумб, і заховався в порожній ящик від провіанту, наказавши своїм поплічникам занести його на борт, де серед метушні під час відплиття ніхто не помітив зухвалих хитрощів. Тільки тоді, коли корабель був так далеко від берега, що через пасажира без квитка ніхто б не повертався назад, Бальбоа вийшов зі свого сховку. Тепер він тут.

Bachillerato Енсісо був правник і, як і більшість учених юристів, не мав чуття до романтики. Як алькальд, тобто начальник поліції нової колонії, він не хотів терпіти того непевного чоловіка, що плив задарма на його кораблі. Тому категорично заявив Нуньєсу де Бальбоа, що й не думає брати його з собою, а висадить на наступному острові, повз який вони пропливатимуть, – байдуже, населений чи ні.

Але до такого не дійшло. Поки корабель ще тримав курс на *Castilia del Oro*, йому назустріч трапився корабель – тієї пори то було диво, бо тоді в тих невідомих морях плавало, може, зо два десятки суден – із численним екіпажем, вів його чоловік, чиє ім'я невдовзі лунатиме по світу: Франсіско Пісарро. Ті люди пливли з належної Енсісо колонії Сан-Себастьян, і їх спершу вважали за бунтівників, які самовільно покинули свої пости. Але, на превеликий жах Енсісо, вони повідомили, що ніякого Сан-Себастьяна вже немає, вони останні люди з колишньої колонії, комендант Охеда покинув її на своєму кораблі, а решта, що мали тільки дві бригагини, були змушені чекати, аж поки померло сімдесят чоловік, тільки тоді вони змогли вміститися на двох невеличких суднах. Але з двох бригагин одна зазнала кораблетрощі, тридцять чотири чоловіки Пісарро – останні, хто вижив, із *Castilia del Oro*. Куди ж тепер податися? Люди Енсісо після розповідей Пісарро мали невелике бажання терпіти страхітливий болотистий клімат покинутого поселення й отруйні стріли тубільців; повернення на Еспаньйола видавалося їм єдиною

можливістю. Тієї небезпечної миті наперед раптом виступив Васко Нуньєс де Бальбоа. Він пояснив, що завдяки своїй першій подорожі з Родріго де Бастідасом знає все узбережжя Центральної Америки, і пригадав, що вони тоді знайшли місцевість із назвою Дарієн на березі золотоносної річки, де жили приязні тубільці. Саме там, а не в цьому осередку лиха слід заснувати нову колонію.

Уся команда одразу пристала на пропозицію Нуньєса де Бальбоа. Дотримуючись його настанов, корабель поплив до Дарієна на Панамському перешийку, де іспанці своїм звичаєм одразу влаштували різанину тубільців, а оскільки серед награбованого добра було й золото, *desperados* вирішили й оселитися там, із побожною вдячністю назвавши нове місто Санта-Марія-де-ла-Антігуа-дель-Дарієн.

Небезпечне піднесення

Невдовзі *bachillerato* Енсісо, нещасний фінансист колонії, тяжко пошкодував, що не викинув вчасно за борт ящик із Нуньєсом де Бальбоа всередині, бо через кілька тижнів той зухвалий чоловік уже мав у руках усю владу. Як правник, що виріс з уявленнями про дисципліну й порядок, Енсісо у своїй якості алькальда спробував замість губернатора, якого ще не було, керувати колонією на користь іспанської корони і в жалюгідній індіанській хижі писав свої постанови не менш охайно і точно, ніж якби сидів у своєму кабінеті правника в Севільї. В тій пустці, де ще не ступала людська нога, він заборонив солдатам виторговувати в тубільців золото, бо то привілей корони, і спробував змусити недисципліновану ватагу до порядку й закону, але авантюристи інстинктивно дослухалися до людини меча й обурювалися людиною пера. Невдовзі Бальбоа став справжнім господарем колонії, Енсісо, рятуючи життя, був змушений утікати, а коли, нарешті прибув Нікуєса, один із призначених волею короля губернаторів *terra firma*, щоб дати всьому лад, Бальбоа

просто не дав йому висадитися, і горопашний Нікуеса, вигнаний із землі, яку надав йому король, загинув у морі, повертаючись на батьківщину.

Тепер уже Нуньєс де Бальбоа, чоловік із ящика, господар колонії. Але, незважаючи на свій успіх, він не відчуває спокою на душі. Адже він відкрито збунтувався проти короля і ще менше може сподіватися на прощення, бо поставлений королівським указом губернатор загинув із його провини. Нуньєс знає, що клятий Енсісо зі своїми скаргами вже пливе до Іспанії і рано або пізно його судитимуть за бунт. Але все-таки: Іспанія далеко, а він має ще вдосталь часу, поки корабель двічі перетне океан. Не менш тямущий, ніж зухвалий, Нуньєс знайшов єдиний спосіб утримувати свою узурповану владу якомога довше. Він знав, що тієї пори успіх виправдовував будь-який злочин і чимала партія золота, доправлена до королівської скарбниці, здатна загальмувати переслідування за злочин, а то й узагалі покласти йому край. Отже, треба спершу дістати золото, бо золото – це влада! Разом із Франсіско Пісарро Нуньєс де Бальбоа поневолив та пограбував навколишніх тубільців і серед звичайної на той час різанини йому вдалося домогтися вирішального успіху. Один із касиків на ймення Карета, на якого Нуньєс підступно напав, найбрутальніше порушивши закони гостинності, запропонував йому, щоб уникнути неминучої смерті, що, можливо, було б краще не обертати індіанців у ворогів, а укласти союз із його плем'ям, і запропонував як запоруку вірності свою доньку. Нуньєс де Бальбоа одразу збагнув, як важливо мати надійного й могутнього друга поміж тубільців, пристав на пропозицію Карети і, що дивує ще більше, до останнього подиху був найніжніше відданий тій індіанській дівчині. Разом із касиком Каретою він скорив усіх навколишніх індіанців і набув серед них такого авторитету, що, зрештою, навіть наймогутніший вождь на ймення Комаґре шанобливо запросив його до себе.

Цей візит до могутнього вождя став причиною важливої для всієї світової історії постанови в житті Васко Нуньєса де Бальбоа, що

дотепер був лише *desperado* і зухвалим бунтівником проти корони, на якого чекала сокира або шибениця кастильського правосуддя. Касик Комаґре прийняв Нуньєса де Бальбоа в просторій кам'яниці, яка вкрай здивувала гостя своїм багатством, і без ніяких прохань подарував йому чотири тисячі унцій золота. Але тепер настала пора дивуватися касику. Адже ті сини неба, могутні й богорівні чужинці, яких він приймав із такою шанобою, втратили, тільки-но побачивши золото, всю свою гідність. Мов спущені з ланцюга собаки, вони накинулись один на одного, підіставали мечі, стиснули кулаки, галасували і лютували, кожен прагнув отримати свою особливу частку золота. Касик із подивом і зневагою приглядався до несамовитих: то був вічний подив дитини природи в усіх закутках землі перед культурними людьми, яким жменька жовтого металу видається дорожчою за всі духовні й технічні здобутки їхньої культури.

Касик зрештою здобувся на слово, й іспанці з пожадливым трепетом дослухалися до слів, які перекладав тлумач. Як дивно, казав Комаґре, що ви сперечаєтеся між собою через таку дрібницю і через такий звичайний метал наражаєте своє життя на найтяжчі незручності й небезпеки. Отам, за тими горами, простерлось широке море, і всі річки, що впадають у нього, несуть із собою золото. Там живе народ, що плаває, як і ви, на кораблях із вітрилами та веслами, і його володарі їдять та п'ють із золотого посуду. Там цього жовтого металу можна знайти скільки завгодно. Але цей шлях небезпечний, бо вожді, безперечно, не пускатимуть вас. І туди веде тільки один шлях, який можна подолати за кілька днів.

Васко Нуньєс де Бальбоа відчув, як йому защеміло серце. Нарешті знайдено слід казкової золотої країни, про яку вони мріяли довгі роки; повсюди, на півночі й на півдні, його попередники прагнули знайти її, а тепер до неї можна дійти лише за кілька днів, якщо цей касик каже правду. І водночас підтверджено нарешті існування другого океану, шлях до якого марно шукали Колумб, Кабот, Корерваль і всі видатні й славетні мореплавці; власне, завдяки

цьому відкрито ще й шлях навколо земної кулі. Того, хто першим побачить те нове море і від ім'я своєї батьківщини візьме владу над ним, уже ніколи не забудуть на землі. Бальбоа зрозумів завдання, яке він має виконати, щоб позбутися всякої провини і здобути неминущу славу: треба першим перетнути перешийок і дійти до *Mar de Sur*, Південного моря, що веде до Індії, і завоювати для іспанської корони цей новий Офір. Та мить у домі касика Комаґре вирішила долю Бальбоа. Відтоді життя цього випадкового авантюриста вже мало високий сенс, який виходить за межі часу.

У долі людини немає більшого щастя, ніж на половині свого життя, в творчі чоловічі літа, з'ясувати своє життєве завдання. Нуньєс де Бальбоа знає, про що йому тепер ідеться: жалюгідну смерть на ешафоті або безсмертя. Треба одразу купити собі мир із короною, легітимувати й легалізувати вже по шкоді свій лихий учинок: узурпацію влади. Тому вчорашній бунтівник як найвірніший підданий посилає королівському скарбнику Пасамонте на Еспаньйолі не тільки п'яту частину з подарунка Комаґре, належну по закону короні, а й, краще обізнаний зі звичаями світу, ніж сухий правник Енсісо, додає до офіційного послання ще й окремий щедрий золотий подарунок скарбникові з проханням затвердити його на посаді генерального капітана колонії. Хоча така дія аж ніяк не входила до повноважень скарбника, він усе-таки послав Нуньєсу де Бальбоа якийсь тимчасовий і насправді нікчемний документ. Водночас Бальбоа, прагнучи подбати про свою безпеку з усіх боків, послав двох своїх найнадійніших людей до Іспанії, щоб вони при дворі розповіли про його заслуги перед короною й повідомили про важливу новину, яку він виманив у касика. Йому треба, переказав Васко Нуньєс де Бальбоа до Севільї, лише загін тисячу чоловік, із таким загоном він зобов'язувався зробити для Кастилії так багато, як ще ніколи не робив до нього жоден іспанець. Нуньєс пообіцяв відкрити нове море і здобути нарешті знайдену Золоту країну, яку марно обіцяв Колумб і яку він, Бальбоа, завоює.

Здається, ніби для пропащого чоловіка, бунтівника й *desperado*, тепер усе повернулося на добре. Але наступний корабель з Іспанії привіз погану новину. Один із поплічників Нуньєса під час повстання, якого він свого часу послав до Іспанії, щоб той при дворі спростував звинувачення окраденого Енсісо, повідомив, що ситуація небезпечна для Нуньєса й загрожує навіть його життю. Одурений *bachillero* зі своєю скаргою на грабіжника утвердив свою правоту перед іспанським правосуддям, і воно присудило дати жертві відшкодування. Натомість звістка про недалеке Південне море, яка могла б урятувати Нуньєса, ще не дійшла до двору; хай там як, із наступним кораблем прибуде судовий виконавець, щоб притягти Бальбоа до відповідальності за бунт і або на місці оголосити йому вирок, або привезти в кайданах до Іспанії.

Васко Нуньєс де Бальбоа збагнув, що він пропащий. Він отримав вирок ще до того, як дійшла його звістка про Південне море, що лежить неподалік, і золоті береги. Річ зрозуміла, нею скористаються, коли його голова вже покотиться на землю, і хтось інший виконає його завдання, про яке він мріяв, а він сам уже нічого не може сподіватися від Іспанії. Всі знають, що він спровадив на смерть законного королівського губернатора, знають, що він свавільно прогнав із посади алькальда, – отже, той вирок ще слід назвати милосердним, бо йому загрожує тільки ув'язнення й не доведеться спокутувати своє зухвальство на ешафоті. На могутніх друзів він уже не може покладатися, бо й сам не має ніякої влади, а його найкращий адвокат – золото – ще має надто тихенький голос, щоб забезпечити йому ласку. Тільки одне може врятувати його тепер від кари за сміливість: ще більша сміливість. Якщо він відкриє нове море і новий Офір до того, як приїде судовий виконавець і його охоронці схоплять його й закують у кайдани, він ще може врятуватися. Тут, на краю населеної землі, він може вдатися тільки до своєрідної втечі, до втечі для грандіозного завдання, втечі в безсмертя.

Отож Нуньєс де Бальбоа вирішив не чекати з Іспанії тисячу воїнів, яких він просив для завоювання невідомого океану, так само як не чекав він і приїзду судового виконавця. Краще зі жменькою не менш рішучих людей наважитись на незмірне! Краще загинути з честю під час найвідважнішої пригоди в історії, ніж чекати, поки тебе ганебно зі зв'язаними руками потягнуть на ешафот. Нуньєс де Бальбоа скликав жителів колонії, пояснив, не замовчавши труднощів, свій намір перетнути перешийок і запитав, хто хоче піти з ним. Його мужність додала духу іншим. Сто дев'яносто вояків, майже все боєздатне чоловіче населення колонії, зголосилися йти разом з ним. Про спорядження не дуже треба було і дбати, бо ті люди й так жили в стані постійної війни. 1 вересня 1513 року Нуньєс де Бальбоа, герой і бандит, авантюрик і бунтівник, почав, щоб уникнути шибениці або в'язниці, свій похід у безсмертя.

Неминуща мить

Перетин Панамського перешийку почався в провінції Коїба, що була невеличкою державкою касика Карети, чия донька стала супутницею Бальбоа. Але, як з'ясувалося згодом, Бальбоа обрав не найвужче місце, тож унаслідок цього незнання небезпечний похід став довшим на кілька днів. Але для нього, мабуть, найважливішим при такому зухвалому зіткненні з невідомим була змога мати на випадок повернення або відступу дружнє індіанське плем'я позаду. Вояки з Дарієна попливли в Коїбу на десятиох великих каное, сто дев'яносто чоловіків, озброєних списами, мечами, аркебузами й арбалетами, їх супроводила чималенька зграя страхітливих собацюр. Касик як союзник дав своїх індіанців, які виконували роль тяглових тварин і провідників, і вже 6 вересня почався славетний перехід через перешийок, уже сам цей похід піддав страхітливому випробуванню силу волі такого відважного й досвідченого авантюрика, як Нуньєс. Серед задушливої екваторіальної спеки, що

немов присипляла, іспанці спершу мали перейти низини, де болотиста, щедра на пропасницю земля навіть через кілька сторіч під час будівництва Панамського каналу забрала життя багатьох тисяч людей. З першої години іспанці були змушені сокирами і мечами прорубувати собі шлях у незвідане крізь заплетені ліанами отруйні джунглі. Наче у величезній зеленій копальні, перший вояк прорубував іншим у гущавині вузьку штольню, по якій один за одним довжелезною низкою йшло військо конкістадорів, і то завжди зі зброєю в руках, день і ніч, пильно вслухаючись і придивляючись, щоб відбити несподіваний напад тубільців. Спека в чадному і душному мороці коло підніжжя лісових велетнів, над високим зеленим склепінням яких нещадно палило сонце, забивала дух. Обливаючись потом, з осугою на вустах, військо у важких обладунках ступало далі миля за милю. Інколи раптом спадали ураганні зливи, струмочки за мить обертались у бурхливі річки, які доводилось переходити або в брід, або по хитких імпровізованих місточках, що їх швидко споруджували і зв'язували ликом індіанці. З провіанту іспанці мали тільки жменьку маїсу. Бліді від безсонних ночей, голодні, спрагли, оточені хмарами комашні, що жалила і ссала кров, вони пробивали собі шлях уперед в одязі, роздертому колючками, зі зраненими ногами, запаленими очима і розпухлими від укусів пискливих москітів обличчями, не маючи спочинку вдень і спокійного сну вночі, й невдовзі цілковито виснажились. Уже після першого тижня походу більшість вояків не витримували злигоднів, і Нуньєс де Бальбоа, знаючи, що небезпеки, власне, чекають на них попереду, наказав, що всім хворим на пропасницю та знесиленим краще повернутися назад. Він хотів наважитись на вирішальне завдання тільки зі своїми найдобрішими вояками.

Зрештою місцевість почала підніматися. Джунглі посвітлішали, бо тільки на заболочених низинах вони здатні демонструвати всю свою тропічну пишноту. Але тепер, коли затінок уже не захищав, прямовисне екваторіальне сонце нещадно й дошкульно нагрівало важкі обладунки. Повільно і лише короткими переходами виснажені

іспанці долали етап за етапом горбисту місцевість, аж поки добулися до гірського ланцюга, що, наче кам'яний хребет, ділив невеличку відстань між двома океанами. Мало-помалу розкрилися обрії, потім посвіжішало повітря. Здавалося, ніби після вісімнадцятих днів героїчних мук найтяжчі труднощі вже подолані, вже височів попереду гірський гребінь, із верхівки якого, за словами індіанського вождя, можна бачити обидва океани: Атлантичний і ще не знаний і не бачений Тихий. Але саме тепер, коли, здавалося, був остаточно подоланий затятий опір підступної природи, перед іспанцями з'явився новий ворог: касик тих земель, що сотнями своїх воїнів загородив чужинцям шлях. Та в битвах з індіанцями Нуньєс де Бальбоа набув великого досвіду. Вистачило дати залп з аркебуз, щоб штучні грім та блискавка знову справили на тубільців свою випробувану чарівну дію. Перелякані з зойками розбіглися, гнані ще далі іспанським вояцтвом, яке пішло в наступ, і велетенськими собацюррами. Але замість радіти легкій перемозі, Бальбоа, як і всі іспанські конкістадори, позбавив її честі мерзенною жорстокістю, віддавши певне число зв'язаних безборонних полонених – то був ерзац двобоїв із тваринами і гладіаторських ігор – живцем на поталу зграї голодних псів, які роздерли, розшматували й пожерли бідолах. Огидним убивством Бальбоа зганьбив свою останню ніч перед своїм безсмертним днем.

Іспанським конкістадорам було властиве унікальне і незбагненне поєднання різних рис і в їхньому характері, і в діях. Такі побожні й святобливі, якими вкрай рідко можуть бути християни, вони палкою душею закликали Господа і водночас коїли його ім'ям найганебніші нелюдські вчинки в історії. Здатні до чудових і героїчних виявів мужності, самопожертви і пристрасті, вони найбезсоромніше ошукували одне одного і билися між собою, і водночас, хоч які були варті зневаги, мали немов закарбоване чуття честі й гідне подиву усвідомлення історичної величі своїх дій. Той самий Нуньєс де Бальбоа, що вчора ввечері кинув невинних і безборонних зв'язаних полонених собачій зграї і, мабуть, задоволено гладив собачі морди,

з яких ще скапувала свіжа людська кров, достеменно усвідомлював значення свого вчинку в історії людства і вмів вирішальної миті вдатись до тих дивовижних жестів, які стали незабутніми в історії. Він знав, що той день – 25 вересня – стане важливим у світовій історії, і з дивовижним іспанським пафосом цей суворий і позбавлений сумнівів авантюрник засвідчив, як добре він розуміє значення свого невмирущого історичного послання.

Великодушний жест Бальбоа: увечері, безпосередньо після кривавої купелі, один тубілець показав йому недалеко вершину й розповів, що з неї вже можна побачити море, ще не знане *Mar del Sur*. Бальбоа одразу дав розпорядження. Поранених і знесилених лишив у сплюндрованому селі й наказав ще здатним до походу – він мав ще шістдесят сім чоловік із колишніх ста дев'яноста, з якими вирушив у Дарієні в похід – вибиратися на ту гору. Десь о десятій годині ранку вояки вже підходили до вершини. Треба було ще вибратись на невисокий лисий белебень – і вже там можна окинути оком нескінченне.

Тієї миті Бальбоа наказав своїм людям зупинитися. Ніхто не повинен іти за ним, бо він не хотів ні з ким ділитися тим першим поглядом на незнаний океан. Він буде і лишиться сам, єдиним аж довіку першим іспанцем, першим європейцем і першим християнином, що, перетнувши єдиний величезний океан нашого світу – Атлантичний – дивитиметься тепер на інший, на ще не відомий Тихий. Повільно, з серцем, що аж гупає в грудях, глибоко проймаючись значенням миті, піднімається він угору з прапором у лівій руці й мечем у правій, самотній силует у величезному колі. Поволі, не кваплячись, бо справжню роботу вже виконано, сходить він на гору. Ще кілька кроків, менше, вже менше, ще менше, – і ось нарешті він дійшов до вершини, і перед ним розкрилися незмірні краєвиди. За горами, що опускалися дедалі нижче, за вкритими лісом зеленими, щораз нижчими пагорбами металево полискував величезний диск: океан, новий і невідомий океан, доти тільки омріяний і ще ніколи не бачений, казковий океан, який багато років

шукали Колумб і всі його наступники, океан, хвилі якого омивають Америку, Індію та Китай. Васко Нуньєс де Бальбоа дивився і не міг надивитись, гордо й блаженно впиваючись усвідомленням, що його очі – очі першого європейця, в яких відображується безкінечна блакить того океану.

Довго та екстатично вдивлявся Васко Нуньєс де Бальбоа в далечінь. Тільки потім гукнув униз товаришам, поділившись своєю радістю. Метушливо, збуджено, сапаючи і стогнучи, видирались, повзли і бігли іспанці на вершину, дивились, дивувались і в захваті презиралися. Раптом отець Андреас де Вара, що супроводив загін, затягнув «*Te Deum laudamos*», «Тебе, Бога, хвалимо», і одразу ущухли галас і крики, суворі й хрипкі голоси всіх вояків, авантюристів і бандитів поєдналися в побожному хорі. Індіанці з подивом придивлялись, як за словом священика солдати зрубали дерево і змайстрували хрест, на деревині якого вирізьбили ім'я іспанського короля. І дивились, як підноситься хрест, наче його обидві дерев'яні руки хотіли обняти обидва океани, Атлантичний і Тихий, з усіма їхніми невидними далечінями.

Серед шанобливого мовчання Нуньєс де Бальбоа ступив наперед і звернувся до вояків. Вони слушно чинять, дякуючи Господу, що сподобив їх такої честі й ласки, і просять його, щоб він і далі допомагав їм завойовувати цей океан та інші землі. Якщо воїни й далі вірно йтимуть за ним, як і досі, то повернуться додому з цієї нової Індії як найбагатші іспанці. Бальбоа врочисто вимахував прапором на всіх чотирьох вітрах, щоб заволодіти для Іспанії всіма далекими землями, що їх овівають ті вітри. Потім гукнув писаря Андреса де Вальдеррабано, щоб той зробив запис, який лишить пам'ять про цю подію на всі віки. Андрес де Вальдеррабано розгорнув пергамент, ідучи через праліс, він ніс у замкненій дерев'яній скриньці каламар і перо, а потім попросив усіх шляхтичів, лицарів і вояків – «*los caballeros e hidalgos y hombres de bien*», – «присутніх під час відкриття Південного моря, *Mar del Sur*, яке зробив високий і вельми поважний капітан Васко Нуньєс де Бальбоа,

губернатор його величності», що «цей пан Васко Нуньєс був першим, хто побачив той океан, а потім показав своїм людям».

Потім шістдесят сім чоловік пішли з вершини вниз, і того 25 вересня 1513 року людство дізналося про останній, доти не відомий океан землі.

Золото і перли

Тепер уже є певність. Іспанці побачили океан. Але ж тепер пора вниз, на його узбережжя, відчувати океанські хвилі, помацати його, відчувати, покуштувати й зібрати здобич із його берегів! Спуск тривав два дні, і, щоб знайти найкоротший шлях із гір до моря, Нуньєс де Бальбоа поділив своїх людей на невеликі групи. Третя з цих груп під проводом Алонсо Мартіна перша дійшла до узбережжя, але навіть прості вояки з цієї ватаги авантюристів були такі пронизані марнославством і прагненням безсмертя, що й простий чоловік Алонсо Мартін звелів писарю одразу чорним по білому засвідчити, що він перший занурив свої ноги і руки в той ще не названий водний масив. Тільки надавши своєму малому «я» дрібки безсмертя, він послав Бальбоа повідомлення, що дійшов до океану й помацав його хвилі рукою. Бальбоа одразу приготувався до ще одного патетичного жесту. Наступного дня, що за календарем був днем святого Михаїла, він у супроводі лише двадцятьох двох чоловіків вийшов на берег океану і сам, мов святий Михаїл, озброєний і підперезаний, врочистою церемонією взяв у своє володіння новий океан. Але не пішов одразу в хвилі, а, як пан і володар, гордовито чекав, спочиваючи під деревом, аж поки приплив доніс океанські хвилі до нього, і вони, мов слухняний пес язиком, пестили йому ноги. Тільки тоді Бальбоа підвівся, закинув щит за спину, що на сонці блищав тепер, наче дзеркало, взяв в одну руку меч, у другу – кастильський прапор із зображенням Матері Божої і ступив у воду. Аж коли хвилі почали доходити до поперека, Нуньєс де Бальбоа

занурився весь у ті неозорі чужі води і, дотепер бунтівник і *desperado*, а віднині найвірніший слуга свого короля й тріумфатор, заходився вимахувати прапором на всі боки й кричати гучним голосом: «Слава Фердинанду та Йоанні, високим і могутнім монархам Кастилії, Леону і Араґону, ім'ям яких і на користь королівській короні я беру в своє дійсне фізичне і тривале володіння всі ці моря, землі, узбережжя, гавані та острови! І, якщо який-небудь володар чи інший капітан, християнин або поганин, хоч яка його віра або стан, захоче заявити про якесь право на ці землі й моря, присягаюся боронити їх ім'ям кастильського короля, чиєю власністю вони є тепер і на всі часи, поки стоїть світ, і аж до останнього суду».

Усі іспанці повторили присягу, і її слова заглушили на мить гучне сичання прибою. Кожен змочив вуста морською водою, а писар Андрес де Вальдеррабано записав акт про вступ у володіння і закінчив свій документ такими словами: «Ці двадцять двоє людей, і так само й писар Андрес де Вальдеррабано, були першими християнами, що занурили свої ноги в *Mar del Sur*, і поспробували своїми руками воду, і змочили нею вуста, щоб відчутти, чи солоні вони, як в іншому океані. А коли пересвідчилися, що це так, подякували Господу».

Величне завдання виконане, тепер ще треба отримати земну користь від героїчних звитяг. У деяких тубільців іспанці забрали або виміняли трохи золота. Але серед того тріумфу на іспанців чекала ще й нова несподіванка. Індіанці принесли їм повні жмені коштовних перлин, знайдених на недалеких островах, що аж рясніли ними, серед них і перлину, названу *Pellegrina* – «Прочанка», її оспівували Сервантес і Лопе де Веґа, бо вона прикрашала королівську корону Іспанії та Англії як одна з найкращих перлин. Усі кишені й торби іспанці напхали тими коштовностями, які мали там не більшу ціну, ніж мушлі та пісок, а коли потім пожадливо запитали про найважливіше для них на землі – про золото, – один касик показав їм рукою на південь, де контури гір розмивались на далекому обрії.

Там, пояснив він, лежить край із незмірними скарбами, володарі їдять із золотого посуду, а великі чотириногі тварини – то були лами, як назвав їх касик – звозять найпишніший вантаж до скарбниці імператора. Касик сказав і назву тієї країни, що лежить на півдні в морі й за горами. Вона звучала неначе Біру – мелодійно й чужо.

Васко Нуньєс де Бальбоа дивився в далечінь, куди показувала касикова рука і де гори, бліднучи, зливалися з небом. М'яке і спокусливе слово «Біру» одразу закарбувалось у його душі. Бентежно калатало серце. Вдруге в житті він несподівано отримав велику обіцянку. Перше повідомлення, слова Комаґре з близького океану, виявилось правдивим. Бальбоа знайшов берег, засіяний перлами, і *Mar del Sur*, можливо, йому пощастить і вдруге і він відкриє та завоює імперію інків, Золоту країну цієї землі.

Боги рідко дозволяють...

Нуньєс де Бальбоа й далі тужливо вдивлявся в далину. Наче золотий дзвін, слово «Біру» – «Перу» – відлунювало в його душі. Але – як тяжко зрікатися! – він не міг наважитись іти далі на розвідки. З кількома десятками виснажених людей годі завоювати імперію. Отже, назад, спершу в Дарієн, а потім, зібравши сили, піти по вже відкритому шляху до нового Офіру. А втім, і дорога назад анітрохи не була легша. Іспанці знову були змушені продиратися крізь джунглі, знову відбивати напади тубільців. І немає вже війська, а тільки купка хворих на пропасницю людей, які заточувались і докладали останніх зусиль, щоб не впасти, – самому Бальбоа було вже недалеко до смерті, й індіанці несли його на ношах, – і після чотирьох місяців страхітливих мук, 19 січня 1514 року, іспанці нарешті повернулися в Дарієн. Але одну з найвеличніших дій в історії виконано. Бальбоа дотримався своєї обіцянки, кожен учасник походу, що наважився піти з ним у невідоме, забагатів, кожен вояк приніс з узбережжя Південного моря скарби, яких не мали ані

Колумб, ані інші конкістадори, та й решта колоністів отримали свою частку. П'яту частину приготували для корони, і ніхто не відчув і кривди, коли тріумфатор, поділяючи здобич, дав винагороду і своєму псу Леонсіко за те, що він так ревно шматував плоть бідолашних тубільців: пес, наче справжній воїн, брав участь у церемонії й отримав п'ятсот золотих песо. Після такого успіху вже ніхто в колонії не заперечував авторитет Бальбоа як губернатора. Авантюриста і бунтівника вшановували, як Бога, і він із гордістю міг послати до Іспанії звістку, що після Колумба він досяг для кастильської корони найбільшого. Круто піднімаючись угору, сонце щастя Бальбоа пробило всі хмари, які доти гнітили його життя, і стоїть тепер у зеніті.

Але щастя Бальбоа тривало недовго. Минуло кілька місяців, і яскравого червневого дня населення Дарієна здивовано скупчилось на березі. На обрії заясніло вітрило, і вже це було дивом у тому забутому закутку світу. Але дивіться, поряд показалося друге, третє, четверте, п'яте, а невдовзі їх уже десять, ні, п'ятнадцять, ні, двадцять, – цілий флот, що пливе до гавані. Невдовзі й дізналися: це все заподіяв лист Нуньєса де Бальбоа, проте не звістка про його тріумф, – вона ще не дійшла до Іспанії, а попередня звістка, коли він уперше переказав розповідь касика про недалеке Південне море та Золоту країну і просив військо в тисячу чоловік, щоб завоювати ті землі. Для цієї експедиції іспанська корона не зволікала спорядити такий могутній флот. Але ніхто в Севільї та Барселоні не думав доручати це вкрай важливе завдання такому сумнозвісному авантюрникові та бунтівникові, як Васко Нуньєс де Бальбоа. Прислали справжнього губернатора, багатого, шляхетного і шановного шістдесятирічного Педро Аріаса Давілью (його звичайно називали Педраріас), щоб він як губернатор нарешті дав лад колонії. Він мав чинити правосуддя, покаравши за всі скоєні доти злочини, знайти Південне море і завоювати пообіцяну Золоту країну.

І тепер Педраріас опинився в прикрій ситуації. З одного боку, він мав доручення притягти до відповідальності бунтівника Нуньєса де

Бальбоа за те, що він колись прогнав губернатора, і, якщо доведуть його провину, взяти його в кайдани або ж стратити. Але, тільки-но його човен торкнувся берега, як він дізнався, що саме цей Нуньєс де Бальбоа, якого він мав притягти до суду, самотужки здійснив таку величну дію, що цей бунтівник уже святкує тріумф, який був призначений йому, Педраріасу, і зробив іспанській короні найбільшу послугу після відкриття Америки. Річ зрозуміла, такого чоловіка він уже не може тепер, наче звичайного злочинця, вести на ешафот, треба чемно привітати його, щиро побажати йому щастя. Але від тієї миті Нуньєс де Бальбоа вже пропащий. Педраріас ніколи не простить суперникові, що самотійно зробив те величне відкриття, задля якого й послали до Америки цього губернатора і яке забезпечило б йому вічну славу. Щоправда, він змушений, щоб передчасно не розлютити колоністів, приховувати ненависть до їхнього героя. Розслідування відклали, і навіть утвердився оманливий мир, коли Педраріас пообіцяв віддати Нуньєсу де Бальбоа за дружину свою рідну доньку, яка лишалася ще в Іспанії. Але його ненависть до Бальбоа і заздрість анітрохи не зменшились, а тільки зросли, коли тепер з Іспанії, де нарешті дізналися про звиягу Бальбоа, прийшла постанова, якою колишньому бунтівникові запізно надали належний титул, Бальбоа призначили *adelantado* – губернатором далекої провінції, а Педраріасу доручили радитися з ним в усіх важливих справах. Але для двох губернаторів той край замалий, хтось мусить поступитися, зникнути. Васко Нуньєс де Бальбоа відчуває, що над ним завис меч, бо в руках Педраріаса і командування військом, і правосуддя. Тож Бальбоа вдруге пробує вдатися до втечі, яка так успішно вдалася йому вперше, до втечі в безсмертя. Він просить Педраріаса дати йому змогу спорядити експедицію, щоб дослідити береги Південного моря й завоювати дальші землі. Але потаємний намір давнього бунтівника полягає в тому, щоб на березі другого океану стати незалежним від будь-якого контролю, самому збудувати собі флот, стати володарем власної провінції і по змозі завоювати ще й казкове Біру, той Офір Нового

Світу. Педраріас лукаво погоджується. Якщо Бальбоа загине в цьому поході – тим краще. А якщо йому пощастить, є ще досить часу, щоб спровадити на той світ цього надміру честолюбного чоловіка.

Отож Нуньєс де Бальбоа готується до своєї нової втечі в безсмертя, проте його другий похід, можливо, ще грандіозніший, ніж перший, не забезпечив йому такої самої слави, бо історія завжди уславлює тільки тих, хто досягає успіху. Цього разу Бальбоа перетнув перешийок не тільки зі своїми людьми, а й наказав тисячам тубільців перенести через гори дерево, дошки, вітрила й лебідки для чотирьох бригантин. Адже, маючи там флот, він зможе опанувати всі береги, завоювати перлові острови і Перу, казкове Перу. Але цього разу доля обернулася проти відважного чоловіка, він раз по раз натрапляв на нові перешкоди. Під час походу через вологі джунглі черва поточила дерево, дошки принесли вже зіпсуті й не придатні для роботи. Не зневірившись, Бальбоа наказав зрубати нові дерева в Панамській затоці й виготовити свіжі дошки. Його енергія творила справжні дива, і здавалося, ніби все йому вдасться – вже збудовано бригантини, перші на Тихому океані. Аж тут несподівано на річку, де будували бригантини, налетів несамовитий торнадо. Готові кораблі позривало й розтрощило в океані. Довелося втретє починати спочатку, і тепер нарешті пощастило збудувати дві бригантини. Бальбоа потрібні ще дві, ще три, і тоді він зможе вирушити й завоювати країну, про яку мріяв день і ніч, відколи той касик, простерши руку, показав йому на південь і він уперше почув спокусливе слово «Біру». Треба запросити ще кількох сміливих офіцерів, попросити підкріплення, і тоді він нарешті зможе заснувати свою державу! Ще б кілька місяців, ще б трохи щастя на додачу до душевної відваги, і не Пісарро ввійшов би у світову історію як переможець інків і завойовник Перу, а Нуньєс де Бальбоа.

Але навіть до своїх улюбленців доля не дуже великодушна. Боги рідко дозволяють смертному виконати більш ніж одну безсмертну дію.

Загибель

Нуньєс де Бальбоа підготував свій великий похід із залізною енергією. Але саме сміливий успіх становив для нього небезпеку, бо злобні очі Педраріаса занепокоєно стежили за намірами свого підлеглого. Можливо, внаслідок зради до нього дійшла звістка про честолобні мрії Бальбоа про володарювання, а може, він просто через заздрощі боявся другого успіху колишнього бунтівника. В усякому разі, він раптом послав Бальбоа приятного листа, він хотів би, перше ніж Бальбоа остаточно рушить у свій завойовницький похід, запросити його ще на одну розмову в Аклу, містечко неподалік від Дарієна. Бальбоа, сподіваючись отримати від Педраріаса нові підкріплення, дослухався до запрошення і притьмом повернувся. Перед міською брамою назустріч йому вийшла невелика група солдатів, начебто щоб привітати його; він радісно поспішив назустріч, щоб обняти їхнього командира, свого багаторічного бойового побратима, товариша під час відкриття Південного моря і довіреного приятеля – Франсіско Пісарро.

Але Франсіско Пісарро важко наклав йому на плече свою руку й повідомив, що його арештовано. Пісарро теж прагне безсмертя, прагне завоювати Ельдорадо, і, мабуть, йому до вподоби, що можна прибрати з дороги такого відважного попередника. Губернатор Педраріас почав чинити суд за начебто якийсь бунт і швидко оголосив несправедливий вирок. За кілька днів Васко Нуньєс де Бальбоа зі своїми найвірнішими людьми вже йшов на ешафот. Зблиснув катів меч, і за секунду в голові, що покотилася вниз, навіки згасли очі, які першими в історії людства бачили водночас обидва океани, що охоплюють нашу землю.

Завоювання Візантії

29 травня 1453 року

Розуміння небезпеки

5 лютого 1451 року таємний посланець приніс найстаршому синові султана Мурада, двадцятирічному Мехмеду, що був у Малій Азії, звістку про смерть його батька. Не сказавши жодного слова ані своїм міністрам, ані радникам, не менш хитрий, ніж енергійний, султанич сідає на свого найкращого коня й підганяє батогом чудову чистокровну тварину всі сто двадцять миль до Босфору й перебирається одразу на півострів Галліполі на європейському березі. Тільки там він розповів найвірнішим про батькову смерть, збирає добірне військо, щоб мати змогу одразу покласти край будь-яким іншим претензіям на трон, і веде його в Адріанополь, де його справді визнали без заперечень володарем Османської імперії. Вже перші дії Мехмеда як володаря засвідчили його страхітливу і нещадну рішучість. Щоб заздальгідь усунути будь-якого суперника однієї з ним крові, він наказав утопити у ванні свого неповнолітнього брата, а потім одразу – це теж засвідчує його завбачливу хитрість і несамовитість – послав на смерть услід за вбитим і вбивцю, якого наймав для цього вчинку.

Звістка, що замість розважливого Мурада султаном Туреччини став молодий, палкий і пожадливий до слави Мехмед, ужахнула Візантію. Адже завдяки сотні шпигунів уже знали, що цей честолюбець запрягся здобути собі цю колишню столицю світу, що він, незважаючи на свою молодість, день і ніч присвячує стратегічним роздумам, як здійснити цей свій життєвий задум, і водночас усі джерела одностайно повідомляли про незвичайні

військові та дипломатичні здібності нового падишаха. Мехмед двоїстий: він і побожний і жорстокий, і палкий, і підступний, і вчений, залюблений у мистецтво чоловік, що латиною читає Цезаря та біографії римських імператорів, і водночас варвар, що проливає кров, наче воду. Цей чоловік із гарними сумовитими очима і гострим, дзьобатим носом папуги виявився водночас невтомним трудягою, відважним войовником і безцеремонним дипломатом, і всі ці небезпечні сили сконцентровано працювали на одну думку: перевершити звитяги свого діда Баязида і батька Мурада, які вперше продемонстрували Європі військову перевагу нової турецької держави. Але його першою метою, і про це вже знають, це відчувають, буде Візантія, цей останній пишний самоцвіт імператорської корони Константина і Юстиніана.

І цей самоцвіт справді лежить не прихований від рішучого кулака, от-то уже можна схопити його. Візантійська імперія, давніше – Східна Римська імперія, колись оперізувала світ, тягнучись від Персії до Альп, а потім знову до азійських пустель. То була світова імперія, яку навряд чи можна було об'їхати за довгі місяці, а нині її можна спокійно пройти за три години пішки; на жаль, від тієї Візантійської імперії лишилася тільки голова без тулуба, столиця без країни, Константинополь, місто Константина, давній Візантій, але навіть від цієї Візантії імператорові, басилевсу, належить тепер тільки частина, сьогоднішній Стамбул, тоді як Галата вже дісталася генуезцям, а вся земля за міськими мурами – туркам; ця імперія останнього імператора завбільшки в долоню, Візантією називають лише височезний круговий мур навколо церков, палаців і безладно натулених будинків. Місто, колись уже геть сплюндроване хрестоносцями, знелюднене чумою, виснажене споконвічною обороною від кочових народів, розшматоване національними і релігійними суперечками, вже не мало ані людей, ані мужності, щоб самотужки відбитися від ворога, що давно, наче спрут, охопив його з усіх боків; пурпурова мантия останнього імператора Візантії Константина Драгасеса пошита з вітру, а його корона – іграшка долі.

Але саме тому, що турки давно вже обступили Візантію, що освячує увесь Західний світ спільною тисячолітньою культурою, Візантія становить для Європи символ її честі; тільки тоді, коли об'єднаний християнський світ захистить цей останній і вже почасти зруйнований східний бастион, Свята Софія й далі зможе бути базилікою віри, останнім і водночас найгарнішим собором східноримського християнства.

Константин одразу збагнув небезпеку. Незважаючи на всі балачки Мехмеда про мир, він, опанований цілком зрозумілим страхом, посилає посланців за посланцями до Італії, до папи, Венеції та Генуї, щоб вони прислали галери і воїнів. Але Рим вагається, Венеція також. Адже між вірою східних християн і вірою західних християн і далі існує давній теологічний розкол. Грецька церква ненавидить римську, а патріарх відмовляється визнати папу як найвищого пастиря. Щоправда, з огляду на небезпеку з боку турків у Феррарі та Флоренції ухвалили на двох соборах постанову про возз'єднання обох церков і гарантували таким чином Візантії допомогу в разі нападу турків. Але тільки-но небезпека для Візантії стала вже не такою гострою, як грецькі синоди відмовилися надавати тому договору чинності, і тільки тепер, коли Мехмед став султаном, нужда взяла гору над православною затятістю: водночас із проханням про швидку допомогу Візантія посилає в Рим звістку про свою підпорядкованість. Аж тепер заходилися споряджати галери, садити в них воїнів і складати припаси, але на одному судні поплив ще й папський легат, щоб урочисто провести церемонію примирення обох церков Західного світу і повідомити світові, що той, хто нападе на Візантію, кине виклик усьому об'єднаному християнському світові.

Меса примирення

Пишна вистава одного грудневого дня: розкішна базиліка, про колишню пишноту якої з мармуру, мозаїки та лискучих самоцвітів у

сьогоднішній мечеті навряд чи ще можна здогадатися, справляє велике свято примирення. В колі всіх достойників своєї імперії з'явився басилевс Константин, щоб своєю імператорською короною бути найвищим свідком і запорукою вічної згоди. Величезний простір заповнений людом, горять численні свічки, перед вівтарем по-дружньому правлять месо легат римського престолу Ісидор і православний патріарх Григорій; уперше в тій церкві в молитві згадали ім'я папи, вперше водночас і латиною, і грецькою мовою побожні співи підносяться до склепіння неминущого собору, а тим часом обидва примирені духівництва врочистою ходою носять мощі святого Спиридона. Здається, ніби Схід і Захід, одна віра і друга поєдналися навіки, щоб нарешті знову після довгих років злочинного розбрату втілити в життя ідею Європи, сенс існування Заходу.

Але в історії миті розуму та примирення короткі й минуці. Поки в соборі ще поєднуються в спільній молитві побожні голоси, за його стінами в монастирській келії учений чернець Геннадій несамовито виступає проти латинян і зради істинної віри; тільки-но розум зіткнув корогву миру, як фанатики вже знову роздерли її, а грецький клір думає про справжнє підпорядкування не більше, ніж друзі на другому краї Середнього моря пам'ятають про обіцяну допомогу. Щоправда, кілька галер, кілька сотень воїнів прислали, але місто тоді вже було полишене своїй долі.

Початок війни

Деспоти, готуючись до війни, щедро розводяться про мир, поки ще не встигли спорядитися остаточно. Тож і Мехмед, зіходячи на престол, прийняв посланця імператора Константина наймиролюбнішими і найзаспокійливішими словами: він прилюдно і врочисто, перед Аллахом і його пророком, перед янголами і Кораном присягає, що буде найвірніше дотримуватися договору з

басилевсом. А водночас підступний султан укладає з Угорщиною та Сербією угоду на три роки про обопільний нейтралітет: лише на три роки, протягом яких він прагне безперешкодно здобути місто. Лише потім, удосталь поговоривши про мир і пообіцявши його, Мехмед удається до порушення прав і провокує війну.

Доти туркам належав тільки азіатський берег Босфору, а отже, візантійські кораблі могли безперешкодно плисти протокою до Чорного моря, до своїх зернових комор. А тепер Мехмед закриває цей шлях, наказавши (і навіть не подбавши про виправдання) будувати на європейському березі коло Румулі Гісар фортецю, і то в найвужчому місці, де колись ще за перських часів сміливий Ксеркс перетнув протоку. За ніч на європейському березі висадилися тисячі, десятки тисяч землекопів, хоча згідно з договором на тому березі не можна було будувати фортець (але чого варті договори для тих, хто вдається до насильства?), а щоб мати харчі, вони плюндрують навколишні поля, руйнують не тільки будинки, а й давню і славетну церкву Св. Михаїла, щоб мати каміння для фортеці; султан особисто, і вдень, і вночі, керує її будівництвом, і Візантія змушена безсило приглядатись, як усупереч праву і договору її позбавляють вільного доступу до Чорного моря. Ще серед миру розстріляно перші кораблі, які хотіли вийти в доти вільне море, і невдовзі після цієї першої вдалої проби сил усяке дальше прикидання стало зайвим. У серпні 1452 року Мехмед скликав своїх аг та паш і пояснив їм свій намір напасти на Візантію і загарбати її. Невдовзі по тому й оголосили про підступний намір: по всій турецькій державі розіслали оповісників, які скликали всіх здатних воювати, і 5 квітня 1453 року неозоре османське військо заволоділо, наче бурхливий потік, що прорвав греблю, всю рівнину перед Константинополем аж до самісіньких мурів. Султан виїхав на чолі свого війська, в пишному вбранні й поставив свій намет навпроти брами Лікаса. Але, ще навіть не звелівши поставити, щоб майоріли на вітрі корогви перед своєю штаб-квартирою, наказав розгорнути на землі молитовний килимок. Босоніж ступив на нього, тричі вклонився, повернувшись обличчям

до Мекки й торкаючись лобом землі, а за ним – велична вистава – десятки тисяч і тисяч його війська, так само вклоняючись у тому самому напрямі, в тому самому ритмі проказали ту саму молитву до Аллаха, щоб він дав їм силу і перемогу. Потім султан підвівся, смиренний знову став зухвалим, слуга Аллаха – воїном, і по всьому табору помчали тепер його *телалі* – оповісники, щоб під бій барабанів і заводи фанфар поширити наказ: «Облога міста почалася».

Мури і гармати

Візантія мала тепер тільки одну силу і міць: свої мури, бо нічого їй не лишилося від колишньої світової минувшини, крім цієї спадщини величних і щасливих часів. Трикутник міста був прикритий потрійним панцером. Нижчі, але не менш могутні мури прикривали обидва фланги міста з боку Мармурового моря і бухти Золотий Ріг, натомість просто гігантські мури, так звані мури Феодосія, захищали місто від відкритої місцевості. Раніше ще Константин з огляду на майбутню небезпеку оперезав місто мурами з тесаного каменю, а Юстиніан ще більше розбудував і зміцнив ті укріплення, проте справді грубі оборонні мури завдовжки сім кілометрів спорудив тільки Феодосій, від тієї кам'яної могуті лишилися сьогодні тільки повиті плющем рештки. Прикрашені амбразурами і зубцями, захищені ровами з водою, стережені могутніми квадратними баштами, споруджені подвійними і потрійними паралельними рядами, добудовані та оновлені протягом тисячі років за наказом кожного імператора, ті величні споруди правили свого часу за довершений символ неприступності. Той тесаний камінь захищав колись місто від нестримного наступу варварських орд і турецьких войовничих ватаг, та й тепер глузував з усіх доти винайдених інструментів війни, безсило лупили об мури знаряддя, випущені з катапульт та інших металевих пристроїв, і навіть новітні фальконети

та мортири не пробивали прямовисних стін, жодне європейське місто не було так добре і міцно захищене, як Константинополь завдяки мурам Феодосія.

Мехмед краще, ніж будь-хто інший, знає ті мури та їхню силу. Безсонними ночами та в сновиддях він місяцями і роками мав лише одну думку в голові: як досягти до неприступної твердині, як зруйнувати те, що не руйнується. На його столі множилися малюнки і вимірювання, обриси ворожих укріплень, він знав кожен горбочок перед мурами і за ними, кожен улоговинку, кожен струмок, а його інженери продумали разом із ним кожен деталь. Але їх спіткало розчарування: всі розрахували, що наявними на той час знаряддями мури Феодосія зруйнувати неможливо.

Отже, треба виготовити кращі гармати! Довші, далекобійніші, з більшою пробійною силою, ніж ті, які доти знало мистецтво війни! І виготовляти ядра з твердішого каменю, важчі, нищівніші, руйнівніші, ніж усі, зроблені доти! Проти тих неприступних мурів треба застосувати нову артилерію, тут немає інших варіантів, і Мехмед твердо постановив, що за всяку ціну він повинен створити цю нову наступальну зброю.

За всяку ціну – почувши таке повідомлення, завжди пробуджуються приспані творчі та рушійні сили. Тож невдовзі після оголошення війни в султана з'явився чоловік, якого вважали за найвинахідливішого і найдосвідченішого виробника гармат у світі. Урбас або Орбас, угорець. Щоправда, він християнин і перед тим уже запропонував свої послуги імператорові Константину, але, слушно сподіваючись, що Мехмед заплатить йому щедріше і запропонує сміливіші завдання до його мистецтва, сказав, що готовий, якщо в його розпорядження дадуть необмежені засоби, вилити таку велику гармату, якої ще ніколи не бачили на землі. Султан, що йому, як і кожному, одержимому єдиною ідеєю, ніяка ціна не видавалася високою, наказав дати скільки завгодно робітників, до Адріанополя на тисячах возів позвозили руду, потім ливарник три місяці з безкінечними муками виготовляв глиняну форму,

дотримуючись потаємних методів її зміцнення, і тільки потім бентежний рідкий метал перетворивсь у розжарену масу. Робота була вдалою. Величезне жерло, найбільше, яке доти бачив світ, звільнили від форми й охолодили, але ще до першого пробного пострілу Мехмед розіслав по всьому місту оповісників, які мали попередити вагітних жінок. А коли з несвітським гуркотом і немов спалахом блискавки з жерла важка кам'яна куля вилетіла і вже цим єдиним пробним пострілом зруйнувала якийсь мур, Мехмед одразу наказав виготовити цілу батарею таких гігантських гармат.

Що ж, першу велику «машину для метання каменів», як перелякано назвали тоді цю гармату грецькі автори, виготовили успішно. Але тоді постала ще важча проблема: як переправити цього монстра, цього залізного дракона через усю Фракію аж до мурів Візантії? Почалася незрівнянна одісея. Адже цілий народ, ціла армія два місяці моцувалася коло цього непорушного, довгошийого страховиська. Попереду їхали загони вершників, щоб захистити кошовність від будь-яких нападів, і ненастанно патрулювали місцевість, за ними йшли й працювали день і ніч із лопатами й тачками сотні, а то й тисячі землекопів, вирівнюючи дорогу для надважкого транспорту, який після себе знову на цілі місяці розбивав дорогу. П'ятдесят пар волів були запряжені до гігантського воза, на осях якого, як колись і обеліск, що його везли з Єгипту до Рима, лежала з точно розподіленою вагою гігантська металева труба, двісті чоловік невпинно підтримували її справа і зліва, бо гармата хиталась від власної ваги, водночас ненастанно працювало півсотні стельмахів і столярів, які міняли і змащували дерев'яні колеса, зміцнювали опори, будували мости; зрозуміло, що цей величезний караван міг долати свій шлях по горах і степах тільки крок за кроком, повільною волячою ходою. В селах здивовано купчилися селяни і хрестилися, дивлячись на залізне чудовисько, якого, немов бога війни, його слуги та жерці везли з країни в країну, але невдовзі по тому вслід за ним таким самим способом повезли його залізних братів, вилитих у такому самому материнському глиняному лоні;

людська воля знову зробила можливе неможливим. Невдовзі двадцять, а то й тридцять таких страховиськ скалили свої чорні круглі пащі в бік Константинополя; важка артилерія вступила в історію війн, і почався двобій між тисячолітнім муром імператора Східної Римської імперії і новими гарматами нового султана.

Повільно, вперто, але невблаганно гігантські гармати руйнували і руйнували своїми вогненними укусами мури Константинополя. Попервах кожна гармата могла дати тільки шість або сім пострілів щодня, але султан день у день довозив і виставляв нові гармати, і серед пороху та хмари уламків кожне ядро пробивало щоразу нові проломи в кам'яній кладці. Щоправда, вночі захисники міста завжди закривали ті проломи щоразу гіршими дерев'яними загородами і сувоями полотна, але воювали вони тепер уже не за колишніми мурами, які годі було пробити, тож вісім тисяч обложених за мурами з жахом думали про вирішальну годину, коли стоп'ятдесятитисячне військо Мехмеда рушить у вирішальний наступ на вже зрешечені укріплення. Настала пора, крайня пора, щоб Європа і християнський світ згадали про свої обіцянки; юрби жінок разом зі своїми дітьми лежали цілісні дні навколішки перед скриньками з мощами в церквах, з усіх сторожових башт щодня виглядали оборонці, чи не покажуться нарешті в Мармуровому морі, що аж кишіло турецькими суднами, обіцяні папський і венеціанський флоти, які мали зняти облогу.

Нарешті, 20 квітня, о третій годині ранку запалили сигнальний ліхтар. Удалині помітили вітрило. Це не могутній, омріяний християнський флот, але все-таки: гнані потихеньку вітром, підпливали три великі генуезькі кораблі, а за ними й четвертий, менший, візантійський зерновоз, що його три більші кораблі обступили з трьох боків для захисту. Радісно збуджений увесь Константинополь одразу зібрався на нижніх валах, щоб привітати помічників. Але й Мехмед мерщій скочив на коня й помчав учвал від свого пурпурового намету до гавані, де стояв на якорі турецький

флот, і віддав наказ за всяку ціну не пустити кораблі в бухту Золотий Ріг, цю константинопольську гавань.

Турецький флот нараховує сто п'ятдесят суден, щоправда, маленьких, і тисячі весел миттю заляскотіли по воді. Озброєні абордажними гаками, катапультами для каміння і вогненних куль, усі ті сто п'ятдесят каравел плывуть до чотирьох галіонів, але чотири могутні кораблі, гнані жвавим вітром, наздоганяють і переганяють турецькі човни, де ненастанно стріляють і галасують турки. Велично, з широко напнутими круглими вітрилами, не звертаючи уваги на напасників, плывуть вони до безпечної гавані Золотого Рогу, де славетний ланцюг, напнутий від Стамбула до Галати, забезпечить їм тривалий захист від нападів та несподіванок. Чотири галіони вже зовсім близько від своєї мети, тисячі людей на мурах уже можуть розпізнати кожне окреме обличчя, чоловіки та жінки вже падають навколішки, щоб подякувати Господові за славетний порятунок, у гавані вже гримить ланцюг, який опускають нижче, щоб пустити допоміжні кораблі.

Аж тут нараз сталося щось страхітливе. Зненацька вщух вітер. Немов затримані магнітом, чотири вітрильники зупинилися, мов мертві, серед моря, лише за пару кидків каменем від рятівної гавані, а вся зграя ворожих веслових човнів із несамовитим радісним галасом метнулася до чотирьох паралізованих кораблів, що, наче чотири башти, нерухомо стояли серед моря. Немов хорти, що впиваються зубами в могутнього оленя, дрібні кораблі вчепилися абордажними гаками у великі, сокири вже прорубують діри в корпусах, щоб потопити їх, дедалі більше турків видирається вгору по якірних ланцюгах, у вітрила кидають смолоскипи та вогненні кулі, щоб підпалити їх. Командир турецької армади рішуче повів свій адміральський корабель до транспортного корабля, щоб протаранити його, і вже обидва кораблі зчепилися один з одним, наче персні, Щоправда, захищені високими фальшбортами і панцерами, генуезькі моряки спершу ще здатні боронитись від турків, які видерлися на палубу, але гаки, каміння та грецький вогонь

напасників змушують їх відступити. Невдовзі битва має скінчитися. Ворогів так багато, а оборонців так мало. Генуезькі кораблі приречені.

То було трагічне видовище для тисяч людей на міських мурах! Отак спокусливо близько, як-от коли народ за мирних часів спостерігав на іподромі криваву боротьбу, отак болісно близько він має тепер змогу стежити за морською битвою і вочевидь неминуchoю загибеллю своїх, і то мало не дві години, і ось уже чотири кораблі гинуть на морській арені, не витримавши нападу ворожої зграї. Марно приїхали помічники, марно! Греки в розпачі стоять на мурах Константинополя, на відстані однісінького кидка каменем від своїх братів, стоять і кричать зі стиснутими кулаками від безсилої люті, що не можуть допомогти своїм рятівникам. Дехто намагався несамовитими жестами підбадьорити друзів, що зіткнулися з ворогом. А дехто знову підняв руки до неба й благав Христа, архангела Михаїла і всіх святих своїх церков та монастирів, які так багато сторіч захищали Візантію, явити диво. Але й на протилежному березі Галати теж чекали, кричали й молилися не менш ревно турки за перемогу своїх: море стало сценою, на якій замість гладіаторських ігор відбувалася морська битва. Сам султан прискакав учвал, щоб дивитися. В колі своїх паш він так глибоко заїхав у воду, що замочив жупан, і, склавши рупором руки, кричав гнівним голосом накази своїм воїнам, щоб вони за всяку ціну захопили християнські кораблі. Щоразу, коли його галери відбивали, він лаявся й погрожував своєму адміралові кривою шаблею: «Якщо не переможеш, живим не повертайся!»

Ще трималися чотири християнські кораблі. Але битва вже доходить кінця, вже закінчується каміння для катапульт, якими вони відганяли турецькі галери, вже знеслились моряки після годинної боротьби проти в п'ятдесят разів численнішого супротивника. Закінчується й день, сонце вже сідає за обрій. Ще година, і безборонні кораблі, дарма що турки й досі ще не взяли їх на

абордаж, змушені плисти через протоку до турецького берега нижче Галати. Пропаші, пропаші, пропаші!

Аж тут сталося те, що візантійській юрбі, яка в розпачі вила і нарікала, видалось дивом. Зненацька тихо зашуміло, і знову знявся вітер. Заснули вітрила всіх чотирьох кораблів ураз напнулися, наповнені вітром. Вітер, бажаний, вимолений вітер прокинувся знову! Тріумфально піднялися носи галіонів, одним поривом туго напнутих вітрил вони, розігнавшись, випередили ворожу зграю, що обступала їх. Кораблі вільні, врятовані. Під радісний галас тисяч і тисяч людей на валах перший, потім другий, третій і четвертий корабель запливають у безпечну гавань, знову гримить опущений ланцюг, піднімаючись для їхнього захисту, а позаду них, розпорошившись на морі, лишилася безсила зграя турецьких дрібних кораблів, і радість надії ще раз знімається вгору, немов пурпурові хмари над похмурим і сповненим розпачу містом.

Флот мандрує через гору

Цілу ніч триває незмірна радість обложених. Ніч завжди збуджує чуття і фантазію і змішує надію з солодкою отрутою мрій. Цілу ніч обложені гадають, ніби вони в безпеці та врятовані. Бо, як ці чотири кораблі успішно привезли вояків і провіант, так тепер тиждень за тижнем припливатимуть нові, мріють люди. Європа не забула їх, і в своїх передчасних сподіваннях вони вже бачать, що облогу знято, ворог зневірений і переможений.

Але й Мехмед – мрійник, щоправда, мрійник іншого й дуже рідкісного різновиду, він належить до тих мрійників, які своєю волею справджують мрії. Поки моряки на галіонах вважають, ніби вони в безпеці в гавані Золотого Рогу, він виробляє такий фантастично відважний план, що в історії війн його щиро можна поставити поряд із найсміливішими звितягами Ганнібала і Наполеона. Візантія лежить перед ним, наче золотий плід, але він не

може схопити його, головну перешкоду для цього нападу становить вузька і довга морська затока, Золотий Ріг, бухта у формі сліпої кишки, яка захищає один фланг Константинополя. Проникнути в цю бухту практично неможливо, бо на вході до неї стоїть генуезьке місто Ґалата, щодо якого Мехмед зобов'язався зберігати нейтралітет, а прикріплений там захисний залізний ланцюг напнуто аж до ворожого міста. Отже, вдавшись до фронтального наступу, його флот не зможе зайти в бухту, і тільки з внутрішнього басейну, звідти, де вже закінчилася генуезька земля, можна було б напасти на християнський флот. Але як можна мати флот у тій внутрішній бухті? Звичайно, можна було б збудувати кораблі, але така праця триватиме довгі місяці, а чекати так довго цей нетерплячий чоловік не хотів.

І тоді Мехмед виробив геніальний план: перенести свій флот із зовнішнього моря, де в ньому немає потреби, через півострів у внутрішню бухту Золотого Рогу. Ця така смілива думка, що від неї аж забивало дух, – перенести сотні кораблів через гірський півострів, – одразу видавалася такою безглуздою і нездійсненною, що і візантійці, і генуезці з Ґалати в своїх стратегічних розрахунках не брали її до уваги, як до них ані римляни, ані згодом австрійці навіть не думали про швидкий перехід через Альпи Ганнібала і Наполеона. Як свідчить увесь земний досвід, кораблі можуть плисти тільки по воді, а не перебиратися цілим флотом через гору. Але саме це завжди становило справжню прикмету демонічної волі: неможливе вона обертає в реальність, а воєнний геній завжди розпізнають за тим, що він під час війни глузує з правил війни і потрібної миті обирає творчу імпровізацію замість випробуваних методів. Починається щось несвітське, і в анналах історії немає нічого, що можна було б порівняти з тим заходом. Мехмед звелів тихенько наготувати безліч круглих колод, а потім наказав теслям виготовити сани, на які можна було б поставити витягнутий із моря корабель, немов у рухомий сухий док. Водночас тисячі землекопів заходилися перетворювати вузьку стежку для в'ючних тварин, яка в тій

місцевості, що мала назву Пера, тягнулась угору, а потім униз, у якомога рівніший шлях для транспорту. А щоб приховати від ворога таке раптове скупчення робітників, султан звелів щодня і щоночі відкривати над нейтральним містом Ґалатою страхітливу канонаду з мортир, яка сама по собі була безглузда і мала тільки єдиний сенс: відвернути увагу від пересування кораблів угору і вниз з однієї водойми в другу. Поки вороги заклопотані й припускають напад тільки з суходолу, численні дерев'яні кругляки, щедро змащені олією та жиром, уже закрутились, і по тих величезних котках, прив'язавши до полоззя кожних саней незліченні пари волів, один за одним із допомогою моряків переправили через гору кораблі. Тільки-но ніч заховала все від людського ока, почалася та дивовижна мандрівка. Мовчки, як усе велике, ретельно продумане, як усе розумне, здійснювалося диво за дивом: увесь флот перебрався через гору.

Але вирішальним в усіх великих воєнних заходах завжди є момент несподіванки. І тут підступний Мехмед засвідчив особливий геній. Ніхто не здогадувався про його наміри, – «якби волосинка в моїй бороді знала мої думки, я б вирвав її», сказав колись про себе цей геніально хитрий чоловік, – і в довершеному порядку, поки на мурах хвальковито гриміли гармати, його наказ був виконаний. За одну ніч на 22 квітня з моря в затоку через гору й долину, виноградники, поля і ліси переправили сімдесят кораблів. Наступного ранку візантійцям здавалося, ніби їм сниться: ворожий флот, мов перенесений рукою привида, з прапорцями й людьми плавав серед їхньої бухти, яку вони вважали за неприступну; вони ще протирали очі й не розуміли, звідки з'явилося це диво, як уже фанфари, цимбали й барабани раділи під їхніми бічними мурами. За винятком вузького нейтрального простору Ґалати, увесь Золотий Ріг, де стоїть християнський флот, завдяки цьому геніальному ходу належить тепер султанові і його війську. Тепер по своєму понтонному мосту він може безперешкодно вести свої війська до слабших мурів: отже, загрожує слабшому флангові й розтягує й так нечисленну низку оборонців на ще більшу відстань. Щоразу

сильніше й сильніше стискається залізний кулак навколо горлянки жертви.

Європо, допоможи!

Обложені вже не мають ілюзій. Вони знають: тепер, зазнавши удару і в зруйнований фланг, вони вже не зможуть довго чинити опір за своїми замкненими мурами, вісім тисяч проти ста п'ятдесятьох тисяч, якщо не надійде якнайшвидше допомога. Хіба ж синьйорія у Венеції не пообіцяла найурочистіше прислати кораблі? Чи може папа бути байдужим, коли Свята Софія, найпишніша церква Західного світу, стоїть перед небезпекою стати мечеттю для невірних? Невже Європа, опинившись у пастці розбрату, поділена сотнями нищих заздрощів, і досі не розуміє небезпеки для культури Західного світу? Можливо, втішають себе обложені, спасенний флот давно вже споряджений і тільки через незнання вагається напнути вітрила, тож було б досить, якби європейцям допомогли усвідомити, яка величезна відповідальність лягає на них за це згубне зволікання.

Але як налагодити зв'язок із венеціанським флотом? Мармурове море засіяне турецькими кораблями, прориватися всім флотом означало б приректи його на загибель, крім того, на кілька сотень чоловік ослабне й оборона, де тепер має значення кожна людина. Отож вирішили послати тільки малесеньке судно з нечисленним екіпажем. Загалом дванадцять чоловік – якби в історії була справедливість, їхні імена мали б бути не менш славетні, ніж імена аргонавтів, а проте ми не знаємо жодного – наважились на той героїчний учинок. На маленькій бригантині підняли ворожий прапор. Дванадцять чоловік одягнулися, як турки, надягли тюрбани і фески, щоб не привернути нічиєї уваги. 3 травня опівночі захисний ланцюг у гавані безшумно ослабили і якомога тихіше, без плюскоту, опускаючи весла у воду, безстрашні моряки під покровом ночі виплипли в море. І дивіться, диво сталося: крихітний корабель, не

впізнаний, пройшов Дарданелли й вплив у Егейське море. Завжди тільки незмірна сміливість паралізує супротивника. Про все подумав Мехмед, тільки не про те, що й уявити годі: що один корабель із дванадцятьма героями наважиться на не менш сміливе, ніж в аргонавтів, плавання крізь його флот.

Але трагічне розчарування: жодне венеціанське вітрило не ясніє над Егейським морем. Ніякий флот не готовий до відплиття. І Венеція, і папа – всі забули про Візантію, всі, переймаючись дріб'язковою церковною політикою, знехтували і честь, і присягу. В історії щоразу повторюються такі трагічні миті: коли потрібна найвища згуртованість усіх об'єднаних сил для захисту європейської культури, володарі й держави навіть на короткий період не спробаються приборкати своє дрібне суперництво. Генуї важливіше відсунути назад Венецію, а Венеції – знову-таки Геную, ніж на кілька годин об'єднатися для боротьби зі спільним ворогом. Море пусте. Сміливці в розпачі веслюють у своїй горіховій шкаралупці від острова до острова. Гавані вже всюди позаймав ворог, і жоден дружній корабель уже не наважується запливати в охоплені війною води.

Що діяти? Дехто з дванадцятьох не без підстав занепав духом. Навіщо повертатися в Константинополь, знову долати небезпечний шлях? Адже надії вони не привезуть. Можливо, місто вже впало; хай там як, їх чекає, коли вони повернуться, ув'язнення або смерть. Але, – величні завжди герої, яких ніхто не знає! – більшість вирішила все-таки повертатися. Їм дали доручення, і вони повинні виконати його. Їх послали принести звістку, і вони повинні доправити її, нехай навіть гнітючу. Тож крихітний корабель знову наважився проплисти назад Дарданелли, Мармурове море і крізь турецький флот. 23 травня, через двадцять днів після відплиття, коли корабель у Константинополі давно вже вважали пропавшим і ніхто не думав про звістку або повернення, як двоє вартових перед мурами раптом махнули прапорцями, бо з моряками, які щосили налягали на весла, в бухту Золотий Ріг заплив маленький корабель, і аж тепер турки,

попереджені радісним криком обложених, здивовано помітили, що бригантина, яка з турецьким прапором зухвало пливе у їхніх водах, – вороже судно, і метнулися з усіх боків на своїх човнах, щоб перехопити її перед самою захисною гаванню. Якусь мить із тисячами радісних вигуків Візантія ще тішилася усміхненою надією, що Європа схаменулася і вислала той корабель тільки як вісника. Лише увечері поширилася прикра новина. Християнство забуло Візантію. Обложені вже пропащі, якщо не врятуються самі.

Ніч перед штурмом

Після шістьох тижнів майже щоденної битви султан став нетерплячий. Його гармати зруйнували мури в багатьох місцях, але всі спроби штурму, здійснені за його наказом, закінчувались досі кривавим відступом. Для полководця лишаються тепер тільки дві можливості: або зняти облогу, або після численних окремих атак приготуватися до великого й вирішального штурму. Мехмед скликав своїх паш на воєнну раду, і його палка воля взяла гору над усіма міркуваннями. Великий, вирішальний штурм призначили на 29 травня. Султан зі звичною рішучістю береться до готувань. Дав наказ про святковий день, сто п'ятдесят тисяч чоловік, від першого до останнього, повинні виконати всі святкові обряди, які приписує іслам: сім омивань і тричі на день велика молитва. Всі запаси пороху і ядер, які ще лишалися, приготували для масованого гарматного обстрілу, щоб одразу по ньому почати штурм, для якого призначили окремі підрозділи. З ранку до ночі Мехмед не давав місту спочинку. Від Золотого Рогу аж до Мармурового моря, вздовж усього величезного табору, султан їздить від намету до намету, всюди особисто підбадьорює командирів, надихає простих вояків. Але як добрий психолог він знає, як найкраще піднести до найвищих меж бойовий дух ста п'ятдесятьох тисяч, і тому дає страхітливу обіцянку, яку потім, на свою честь або безчестя, найбездоганніше виконає. Ту

обіцянку його оповісники під барабани і фанфари оголошують усім вітрам: «Мехмед присягає ім'ям Аллаха, ім'ям Магомета і чотирьох тисяч пророків, присягає душею свого батька, султана Мурада, присягає головами своїх дітей і своєю шаблею, що після штурму і загарбання міста він дасть своєму війську необмежене право грабувати місто. Все, що є в тих мурах: хатнє начиння і майно, прикраси і самоцвіти, монети і скарби, чоловіки, жінки та діти мають належати переможним воякам, а він сам зрікається будь-якої частки, крім слави, що він здобув цей останній бастіон Східної Римської імперії».

Галасливою радістю привітали вояки це дикунське оголошення. Гучний радісний крик і несамовиті заклики: «Алла-іль-Алла» з тисяч горлянок, наче буря, долинули до переляканого міста. «Ягма, ягма!» – «Грабунок, грабунок!» Це слово стало бойовим покликом, воно тріщить разом із барабанами, буяє разом із цимбалами і фанфарами, а вночі табір обертається у святкове вогненне море. Обложені на валах перелякано споглядають, як на рівнині й на пагорбах загорілися міріади вогнів та смолоскипів, а вороги з сурмами, дудками, бубнами й барабанами святкують перемогу за перемогою: то був немов жорстокий і безмовний обряд, що його здійснював поганський жрець перед жертвоприношенням. Потім раптом опівночі погасли, за наказом Мехмеда, всі вогні, враз ущух тисячоголосий гарячий гомін. Але це раптове заніміння і довга пільма своєю грізною рішучістю пригнітили розгублених оборонців, які прислухалися, ще тяжче, ніж нестямна радість галасливого світла.

Остання відправа в соборі Святої Софії

Обложені не потребували ніякого вісника, ніякого перекинчика, щоб знати, що чекає на них. Знали, що віддано наказ про штурм, і здогад про страхітливий обов'язок і страхітливу небезпеку висів, наче грозова хмара, над усім містом. Поділене за мирного часу

розколами й релігійними суперечками, населення зібралося разом у ті останні години, бо завжди тільки крайня нужда витворює незрівнянну виставу земного єднання. Щоб було готовим усе, що зобов'язувало жителів до оборони: віра, велична минувшина, спільна культура, басилевс наказав здійснити зворушливу церемонію. За його наказом увесь народ – православні й католики, духівництво й миряни, діти та літні люди – зібрався в одну процесію. Ніхто не міг і ніхто не хотів лишатися вдома, всі, від найбагатших до найбідніших, побожно стали рядами і зі співом «Киріє елейсон», «Господи, помилуй», пройшли врочистою ходою спершу по місту, а потім і по зовнішніх мурах. Із церков повиносили святі ікони та мощі й несли їх попереду, всюди, де в мурах був пролом, вішали яку-небудь ікону, щоб вона краще, ніж земна зброя, захищала від штурму невірних. Водночас імператор Константин зібрав коло себе сенаторів, шляхтичів і командирів, щоб останнім зверненням надихнути їхню мужність. Проте не міг, як Мехмед, пообіцяти їм незмірну здобич. Але їх прикрасить честь, яку вони здобудуть для християнства і всього Західного світу, якщо відіб'ють цей останній вирішальний штурм, і на них чигає небезпека, якщо вони піддадуться тим убивцям і паліям; і Мехмед, і Константин – обидва знають, що цей день визначить історію на сотні років.

Потім почалася остання сцена, одна з найзворушливіших у Європі, незабутній екстаз загибелі. У Святій Софії, що тоді ще була найпишнішим собором світу, який від того дня братання обох церков покинули й вірні, й люди взагалі, зібралися приречені на смерть. Навколо імператора купчиться увесь двір, аристократія, грецьке і римське духівництво, генуезькі й венеціанські моряки й вояки, всі в обладунках та зі зброєю, а позаду них мовчки й шанобливо вклякли тисячі й тисячі тіней, що бурмотіли молитви: зігнутий, збуджений страхом і клопотом народ, а свічки, які насилу змагалися з пільмою навислих склепінь, освітлювали ту одностайно схилену в молитві масу, наче єдине тіло. То була душа Візантії, що молилася тут Господу. Ось уже патріарх підніс свій могутній голос, закликаючи

вірних, йому співом відповіли хори, в тому просторі востаннє залунав священний і вічний голос Західного світу, його музика. Потім люди одне за одним, спершу імператор, підходили до віттаря, щоб їм дала розраду віра, аж поки величезний простір до самих склепінь відлунював і гув від ненастанного прибою молитов. Почалася остання, заупокійна відправа Східної Римської імперії. Християнська віра востаннє мала свій притулок у храмі Юстиніана.

Після цієї разючої церемонії імператор ще раз побіжно навідався до свого палацу й попросив в усіх своїх підданих і слуг прощення за всі кривди, які він коли-небудь заподіяв їм у житті. Потім сів верхи й поїхав – точнісінько як Мехмед, його великий супротивник, тієї самої пори – вздовж мурів від краю до краю, щоб надихнути вояків. Ось уже опустилася ніч. Не чути жодного голосу, ніде не бряжчить зброя. Але з тривогою в душі тисячі людей у міських мурах чекають дня і смерті.

Керкапорта – забуті двері

О першій годині ночі султан дав наказ починати штурм. Розгорнули величезні корогви, і з єдиним криком: «Алла, Алла-іль-Алла» сотня тисяч чоловік зі зброєю, драбинами, мотуззям і гаками кинулися до мурів, водночас гриміли всі барабани, вили фанфари, а литаври, цимбали і дудки поєднували свої гострі тони з людськими криками і гуркотом гармат у єдиний ураган. Під мури без ніякого жалю кинули спершу ненавчені війська, башибузуків, бо в султановому плані напад у їхні напівголі тіла правили певною мірою за запобіжний бар'єр, вони мали виснажити й ослабити ворога, перше ніж підуть у вирішальний штурм добірні війська. З сотнями драбин біжать уперед у пільмі ці гнані батогом люди, видираються на мури, їх скидають униз, а вони знову деруться вгору, знову і знову, бо шляху назад немає: позаду них, призначеного лише для пожертви нікчемного людського матеріалу, вже стоять добірні

війська, які щоразу знову женуть їх уперед майже на певну смерть. Захисники ще зберігають свою перевагу, численні стріли та каміння не пробивають їхніх кольчуг. Але справжню небезпеку для них – і тут Мехмед розрахував слушно – становить виснаження. Ненастанна битва у важких обладунках із легко озброєними військами, які без упину ринуть уперед, постійні переходи від одного місця нападу до другого виснажили значну частину їхніх сил протягом тієї вимушеної оборони. І аж тепер, коли вже засірів ранок після двогодинної боротьби, уперед помчали другі штурмові війська, анатолійці, битва стане ще запекліша. Адже анатолійці – дисципліновані й добре вишколені воїни, теж убрані в кольчуги, крім того, їх набагато більше і вони анітрохи не втомлені, тоді як захисники змушені захищати від спроб ворога вдертися в місто то одне місце, то друге. Але напасників знову всюди відкинули назад, і султан змушений послати свої останні резерви: яничарів, добірні війська, елітну гвардію османського володаря. Він сам стає на чолі дванадцятьох тисяч молодих, добірних вояків, найкращих, яких тоді знала Європа, і вони з єдиним криком кинулись на виснаженого супротивника. Це вже крайня пора, щоб у місті бамкали в усі дзвони, скликаючи на мури всіх бодай наполовину боєздатних та моряків із кораблів, бо тепер почалася справді вирішальна боротьба. На лихо для оборонців, камінь влучив у проводиря генуезьких військ відважного кондотьєра Джустініані, з тяжкою раною його занесли на корабель, і ця втрата на мить похитнула енергію оборонців. Але вже підбігає сам імператор, щоб запобігти загрозі й ворог не вдерся в місто, ще раз удається скинути штурмові драбини: рішучість протистоїть останній рішучості, і якусь мить здається, ніби Візантія врятована, крайня потреба знову взяла гору над найнесамовитішим нападом. Але одна трагічна випадковість, одна з тих таємничих секунд, протягом яких історія інколи ухвалює свої незбагненні постанови, одним ударом вирішила долю Візантії.

Сталося щось цілком неймовірне. Крізь один із багатьох проломів у зовнішніх мурах неподалік від місця основного нападу пробралось

кілька турків. Іти до внутрішнього муру вони не наважились. Із цікавості тиняючись без мети між першим і другим міськими мурами, вони побачили, що одна з малих брам внутрішніх міських стін, так звана Керкапорта, через незбагнений недогляд стоїть відчинена. Власне, то були невеличкі двері, призначені в мирний час для проходу піших у ті години, коли велика брама ще зачинена; саме тому, що ті двері не мали ніякого військового значення, серед загального збудження останньої ночі про їхнє існування вочевидь забули. А тепер яничари побачили на свій подив, що ці двері посеред непорушних бастіонів зручно відчинені для них. Спершу вони припускали якісь військові хитрощі, бо їм видавався неймовірним цей абсурд, що тоді, коли біля кожного пролomu, кожної діри, кожної брами фортеці купчаться тисячі трупів, а зверху ллється кипляча олія і сипляться дротики, тут отак по-святковому мирно стоїть Керкапорта – відчинені двері до серця міста. Хай там як, турки привели підкріплення, і без ніякого опору цілий загін проник до центру міста, несподівано напавши з тилу на захисників зовнішніх мурів, які ні про що не здогадувалися. Кілька воїнів турки лишили позаду своїх лав, і тоді пролунав фатальний крик, що в кожній битві згубніший, ніж гармати, крик фальшивої чутки: «Місто взято!» – і цей крик зламав увесь опір. Найманці, які вважали, що їх зраджено, покинули свої позиції, щоби вчасно добутися до гавані і врятуватися на кораблях. Константин марно з кількома вірними людьми метнувся назустріч напасникам, він упав, убитий і не впізнаний, у тисняві битви, і тільки наступного дня, побачивши в одній купі трупів пурпурову мантию і черевики, прикрашені золотим орлом, з'ясували, що останній східний римський імператор почесно – в римському розумінні – втратив своє життя та імперію. Дріб'язкова випадковість, Керкапорта, забуті двері, вирішила світову історію.

Скидання хреста

Історія інколи грається цифрами. Бо точнісінько через тисячу років по тому, як Рим так незабутньо сплюндрували варвари, почалося плундрування Візантії. Страхітлива річ: Мехмед, переможець, не відступивши від своєї присяги, дотримав слова. Після першої різанини він віддав на поталу своїм воїнам, не пощадивши нічого й нікого, будинки і палаци, церкви та монастирі, чоловіків, жінок і дітей, і, немов чорти з пекла, тисячі вояків гасали по вулицях, прагнучи випередити один одного. Перший удар дістався по церквах, там сяяло золоте начиння, поблискували самоцвіти, але, тільки-но вдершись до якогось будинку, вони вивішували перед ним свій прапор, щоб ті, хто прийшов пізніше, знали, що тут уже на трофеї наклали руку, і ті трофеї полягали не тільки в тканинах, самоцвітах, золоті та майні, яке можна винести, бо й жінки були товаром для сералів, чоловіки і діти – для ринку невільників. Тих нещасних, які втекли до церков, виганяли звідти цілими юрбами, літніх людей як непридатних їдців і баласт, який не можна продати, вбивали, молодих, зв'язаних, мов худоба, гнали геть, і одночасно з грабунком лютувало безглузде руйнування. Ті цінні реліквії та мистецькі твори, які ще лишилися після, мабуть, не менш страхітливого плундрування, яке коїли хрестоносці, несамовиті переможці розбили, розтрощили, розшматували, дорогі картини знищили, чудові статуї порозбивали, книжки, в яких мудрість століть, безсмертне багатство грецької думки і творчості мали зберігатися всю вічність, – спалили або зневажливо повикидали. Людство ніколи повною мірою не дізнається, яке лихо вдерлося у світ у ті доленосні години через відчинені двері Керкапорти і яке багатство духовного світу було втрачене під час плундрування Риму, Александрії й Візантії.

Тільки пополудні в день великої перемоги, коли вже закінчилась різанина, заїхав Мехмед у завойоване місто. Гордо й поважно їхав він на своєму розкішному огирі повз сцени плундрування, навіть не дивлячись на них, вірний своєму слову не перешкоджати воякам, які здобули йому перемогу, вдаватись до своєї роботи. Його перший

приїзд був присвячений не здобуванню, бо ж він здобув усе, він гордо їде до собору, сьйливої голови Візантії. Понад п'ятдесят днів він зі свого намету тужливо поглядав на лискучий недосяжний купол Святої Софії, а тепер як переможець уже може зайти в її бронзові двері. Але Мехмед ще раз змушений приборкати своє нетерпіння: спершу хоче подякувати Аллаху, а вже потім навіки присвятити йому цю церкву. Султан смиренно спішився і низько схилив голову до землі для молитви. Потім узяв жменю землі й посипав голову, щоб нагадати собі, що він смертний, і не годиться йому пишатися своїм тріумфом. Лише засвідчивши Богові своє смирення, султан випростався і ступив, перший слуга Аллаха, до собору Юстиніана, церкви Святої Мудрості, Ая-Софії.

Султан із захватом і цікавістю споглядав пишну споруду, високі склепіння, що виблискували мармуром і мозаїкою, лагідні вигини, що піднімалися з сутінків до світла; не йому, відчував він, належить цей піднесений палац молитви. Султан одразу звелів привести свого імама, що зійшов на кафедру й оголосив звідти мусульманське віровчення, а тим часом падишах, повернувшись обличчям до Мекки, проказав першу молитву Аллахові, володарю світу, в тому християнському соборі. Наступного дня робітники вже отримали доручення видалити всі знаки попередньої віри: вівтарі викинули, побожні мозаїки замальовали, а піднесений угору хрест Ая-Софії, який тисячу років простирав свої руки, щоб обняти всі страждання на землі, впав, глухо гупнувши, на землю.

Той звук гучною луною озвався в церкві й далеко за її межами. Адже, впавши, той хрест струснув увесь Західний світ. Наганяючи страх, долинула звістка до Рима, Генуї та Венеції, як застережний грім прокотилася над Францією і Німеччиною, і Європа, здригаючись, збагнула, що внаслідок її тупої байдужості через Керкапорту, ті, на лихо, забуті двері, увірвалося доленосне і руйнівне насильство, яке не одне сторіччя сковуватиме і паралізуватиме її сили. Але в історії, як і в людському житті, жалі не

повертають утраченого часу, і тисяча років не надолужують того, що марнує однісінька мить.

Воскресіння Георга Фрідріха Генделя

21 серпня 1741 року

13 квітня 1737 року слуга Георга Фрідріха Генделя сидів пополудні перед вікном першого поверху будинку на Брук-стрит, виконуючи найдивнішу роботу. Він із прикрістю помітив, що в нього скінчився запас тютюну, хоча, власне, йому треба було б пробігти лише дві вулиці, щоб у крамничці своєї подруги Доллі купити тютюну, але він не наважувався вийти з дому, боячись свого нестриманого господаря і пана. Георг Фрідріх Гендель повернувся з проб додому в лютому гніві, аж буряковий на обличчі від припливу крові, з товстими, набубнявілими жилами на скронях, одним ударом розчахнув вхідні двері і тепер, як чув слуга, так енергійно походжав на другому поверсі, що здригалася стеля; в такі гнівні дні нерозумно бути недбалим на службі.

Отож, щоб розігнати нудьгу, слуга вирішив відволіктися і замість пахкати череп'яною люлькою, випускаючи гарненькі кільця блакитного диму, видував мильні бульки. Приготував собі мисочку з мильним розчином і задовольнявся тим, що з вікна випускав на вулицю строкаті барвисті пухирці. Перехожі зупинялися, задля розваги розбивали ціпком одну чи дві кольорові кульки, всміхалися та підморгували, але ніхто не дивувався. Адже від цього дому на Брук-стрит можна було сподіватися чого завгодно: там раптом серед ночі озивався клавесин, люди чули, як там завивають і схлипують співачки, коли холеричний німець у несамовитому гніві погрожував їм, бо вони на восьму частину тону співали зависоко або занизько. Для сусідів із Гросвенор-сквер будинок на Брук-стрит, 25 давно вже був божевільнею.

Слуга тихо і наполегливо й далі видував барвисті бульбашки. Трохи згодом він вочевидь удосконалив свою вправність, бо немов

мармурові, бульки були вже більші і з тоншими оболонками, злітали вгору дедалі швидше і легше, одна навіть перелетіла низенький вершечок даху будинку навпроти. Аж раптом слуга перелякався, бо увесь будинок здригнувся від глухого удару. Забряжчали склянки, захиталися гардини: певне, на другому поверсі впало щось важке і велике. Слуга підскочив і притьом вибіг сходами до кабінету.

Стілець, на якому сидів господар під час праці, стояв пустий, у кімнаті нікого не було, і слуга вже хотів бігти до спальні, як раптом побачив, що Гендель лежить без руху на підлозі з широко розплющеними очима, і аж тепер, коли слуга перелякано заціпенів, він почув глухий важкий хрип. Дебелий чоловік лежав горілиць і стогнав, чи, радше, щось стогнало в ньому короткими, щоразу тихішими поштовхами.

Він умирає, подумав переляканий слуга, і швиденько нахилився допомогти напівпритомному. Спробував підвести його, підтягти до дивана, але велетенське тіло було надто важким, годі поворушити. Тоді зірвав йому з шиї краватку, що душила шию, і хрип нараз припинився.

А тут уже знизу піднявся й Кристоф Шмідт, учень і помічник господаря, він прийшов скопіювати кілька арій, і його теж налякало глухе падіння. Удвох вони підняли важкого чоловіка – його руки мляво впали вниз, немов у небіжчика – і вклали в ліжку, поклавши голову на подушку. «Роздягни його, – розпорядився Шмідт, – а я збігаю по лікаря. І скроплюй його водою, аж поки прокинеться».

Кристоф Шмідт побіг без сюртука, бо не хотів гаятись, по Брук-стрит у бік Бонд-стрит, махаючи всім екіпажам, які статечним клусом проїздили повз, не звертаючи уваги на огрядного чоловіка в сорочці, що важко сапав. Нарешті один зупинився, кучер лорда Шендоса впізнав Шмідта, що забув про всякий етикет, і розчахнув дверцята. «Гендель помирає! – гукнув він герцогу, знаючи його як великого любителя музики і найкращого мецената свого улюбленого вчителя. – Треба до лікаря!» Герцог одразу запросив його до карети, коні шарпнулися від удару батога, і отак вони добулися до лікаря

Дженкінс в кімнаті на Фліт-стріт, де він якраз ревно клопотався аналізом сечі. Лікар на своїй легенькій бідці мерщій поїхав зі Шмідтом на Брук-стріт. «Це, мабуть, тому, що він дуже розгнівався, – розпачливо нарікав учень, поки котилася бідка, – вони замучили його до смерті, оті кляті співаки і кастрати, писаки й критикани, вся та мерзенна шушваль. Він написав цього року аж чотири опери, щоб урятувати театр, а решта заховалися за жінками і двором, надто вже італієць доводив їх усіх до нестями, отой клятий кастрат, та солодкава мавпа-ревун. Ох, що вони заподіяли нашому доброму Генделю! Він віддав усі свої заощадження, десять тисяч фунтів, а тепер вони дошкуляють йому борговими розписками і зацькували до смерті. Ніхто ніколи ще не творив такої краси, ніхто не був такий самовідданий, але зламався і велетень. Ох, що за чоловік, який геній!» Доктор Дженкінс, мовчазний і незворушний, слухав. Перше ніж зайти в дім, він ще раз затягся димом і вибив попіл із люльки:

– Скільки йому років?

– П'ятдесят два, – відповів Шмідт.

– Поганий вік. Він працював, як віл. Але й здоровий, як віл. Що ж, побачимо, що тут можна вдіяти.

Слуга тримав миску. Кристоф Шмідт підняв Генделю руку, лікар розрізав вену. Порснула цівка крові, яскраво-червоної, гарячої крові, й наступної миті з побілілих вуст злетіло полегшене зітхання. Гендель глибоко дихав і розплющив очі. Вони були ще втомлені, чужі й безтямні. Блиск у них згас.

Лікар перев'язав руку. Годі було зробити щось більше. Він уже хотів підвестись, як помітив, що вуста Генделя заворушились. Лікар підступив ближче. Гендель тихесенько, немов самим віддихом, прохрипів: «Минулося... минулося мені... нема сили... я не хочу жити без сили...» Лікар Дженкінс низько нахилився над хворим. Він помітив, що одне око, праве, дивиться непорушно, а ліве ворушилось. Задля перевірки підняв праву руку вгору. Вона впала назад, мов мертва. Потім підняв ліву. Ліва лишилася в новій позиції. Тепер лікар Дженкінс знав уже досить.

Коли лікар вийшов із кімнати, Шмідт, переляканий і збентежений, пішов за ним до сходів:

– Що там?

– Апоплексія. Права сторона паралізована.

– А він... – Шмідт затнувся на слові, – він одужає?

Лікар Дженкінс, не кваплячись, узяв понюшку тютюну. Він не любив таких запитань.

– Мабуть. Можливо все.

– І він лишиться паралізований?

– Напевне, якщо не станеться дива.

Але Шмідт, відданий учителеві кожною жилкою свого тіла, не вгамовувався:

– А він... а він зможе принаймні знову працювати? Він не може жити і не творити.

Лікар Дженкінс стояв уже на сходах.

– Це вже ні, – тихесенько проказав він. – Мабуть, ми зможемо зберегти людину. А от музиканта ми втратили. Удар дійшов аж до мозку.

Шмідт дивився на лікаря. В погляді Шмідта був такий страхітливий розпач, що лікар аж збентежився:

– Як кажуть, – повторив він, – якщо не станеться дива. Я, щоправда, ще такого не бачив.

Чотири місяці Георг Фрідріх Гендель жив без сили, а сила була його життям. Права половина його тіла лишалася мертвою. Він не міг ходити, не міг писати, не міг правою рукою натиснути бодай одну клавішу, щоб вона озвалася звуком. Він не міг говорити, вуста йому скривились на один бік від страхітливого розколу, що відбувся в його тілі, лише нерозбірливо і приглушено пробивалося в нього слово з вуст. Коли друзі грали для нього музику, трохи ясно його око, потім ворушилося важке і непокірне тіло, немов хворий уві сні; він хотів потрапити в ритм, але мороз скував йому члени, моторошна заціпеність полонила його, сухожилки і м'язи вже не корилися, колишній велетень почувався безпорадно замурованим у

невидній могилі. Тільки-но замовкала музика, кінцівки йому важко опадали, і він знову лежав, наче труп. Зрештою лікар, збентежившись, – пацієнт був вочевидь невиліковний, – порадив, що хворого треба повезти на гарячі купелі в Ахен, можливо, завдяки їм йому там стане краще.

Але під заціпенілою оболонкою, подібно до тих таємничих гарячих водойм під землею, таїлася незбагненна сила: воля Генделя, первісна сила його єства, її не зачепив нищівний удар, вона прагнула ще не дати загинути безсмертному в смертному тілі. Могутній чоловік ще не дав перемогти себе, він ще хоче, ще хоче жити, хоче творити, і ця воля створила диво всупереч законам природи. В Ахені лікарі наполегливо порадили йому не лежати в гарячій воді довше, ніж три години, бо його серце не витримає, тривалі купелі можуть убити його. Але воля кинула виклик смерті задля життя і задля найпалкішого бажання Генделя: бути здоровим. На страх лікарям, Гендель щодня по дев'ять годин лежить у гарячій ванні, і разом із волею зростає і його сила. Через тиждень він уже знову може плентатись, а ще через тиждень – ворушити рукою, то була незмірна перемога волі та впевненості, він нараз вирвався з паралітичних обіймів смерті, щоб обняти життя ще гарячіше і палкіше, ніж доти, з отим несказаним щастям, яке знає тільки той, хто одужує.

Останнього дня, цілком володіючи своїм тілом, Гендель, що вже мав виїздити з Ахена, зупинився перед церквою. Він ніколи не був дуже побожним, але тепер, піднімаючись милостиво поверненою йому вільною ходою вгору, де стояв орган, відчув, як його надихає незмірне. Задля проби натиснув лівою рукою на клавіші. Вони зазвучали, зазвучали ясно і чисто у сповненому чекання приміщенні. Потім, вагаючись, спробував правою рукою, що довго була скута й заціпеніла. І дивіться, навіть під нею злинули вгору, наче срібні джерельця, звуки. Мало-помалу Гендель почав грати, фантазувати, і його немов затягнув могутній струмінь. Дивовижно нагромаджувались і спинались у невидимі високості дзвінки

цеглинки, знову і знову здіймалась угору повітряна будівля його генія, що не лишала тіні, була ефірною ясністю, наповненим звуками світлом. Унизу слухали безіменні черниці та вірні. Ще ніколи вони не чули, щоб так грала смертна людина. А Гендель, смиренно опустивши голову, грав і грав. Він знову знайшов свою мову і промовляв тепер нею до Господа, до вічності й до людей. Він знову міг писати музику, знову міг творити. Аж тепер він відчув, що одужав.

– Я повернувся з Аїду, – гордо проказав Георг Фрідріх Гендель, випнувши широкі груди, простерши могутні руки, лондонському лікареві, що не міг надивитися на медичне диво. З повною силою, з несвітською жадобою праці і з подвійним завзяттям, одужавши, він знову взявся до роботи. Давній бойовий дух знову надихав п'ятдесятитрирічного чоловіка. Він пише оперу, – вже здорова рука чудово кориться йому, – другу, третю, великі ораторії «Саул», «Ізраїль у Єгипті» і «Аллегро і Пенсієрозо»; наче з давно застояного джерела, невичерпним потоком ллється його творча енергія. Але час проти нього. Смерть королеви урвала вистави, потім почалася іспанська війна, на майданах щодня збираються юрби, що галасують та співають, а театр лишається пустим, нагромаджуються борги. Потім настала сувора зима. В Лондоні був такий холод, що замерзла Темза, і по її дзеркальній поверхні їздили зі дзвіночками сани, такої неприязної пори були закриті всі зали, бо ніяка янгольська музика в приміщеннях не могла чинити опору такому лютому морозові. Потім захворіли співаки, доводилось відмовлятися від однієї вистави за другою, скрутне становище Генделя ставало дедалі тяжчим. Кредитори тиснули, критики глузували, публіка була байдужа й німа, і мало-помалу Гендель, що відчайдушно боровся, занепав духом. Один бенефіс іще врятував його від боргової в'язниці, але яка ганьба – заробляти собі на життя, як жебрак! Гендель дедалі більше усамітнюється, щоразу похмуріший його настрій. Чи не було б краще, щоб він лежав, напівпаралізований тілом, ніж мати тепер паралізовану душу? Вже 1740 року Гендель знову відчувається, наче в облозі, він тепер розбитий чоловік, шлак і попіл своєї колишньої

слави. Він насилу нашкрябує зі своїх попередніх творів різні фрагменти і стулює їх до купи, вряди-годи ще пише щось нове. Але пересох у ньому могутній потік, зникла первісна сила в уже знову здоровому тілі; цей велетень уперше відчувається втомленим, уперше цей нездоланний борець переможений, уперше священний потік творчої пристрасті зупинився і пересох, дарма що творчо наповнював світ від миті, коли Генделю виповнилося тридцять п'ять років. Гендель іще раз підійшов до кінця. І в повному розпачі він знає або гадає, ніби знає: до кінця вже навіки. Навіщо, зітхає він, Господь дозволив мені встати після моєї хвороби, якщо люди знову поховали мене? Краще б я помер, ніж блукав власною тінню в холоді та порожнечі цього світу. В гніві Гендель інколи бурмотів слова Того, що висів на хресті: «Боже мій, Боже мій, нащо мене ти покинув?»

Як пропащий, опанований розпачем чоловік, утомлений від самого себе, зневірений у своїй силі, утративши віру, можливо, навіть у Бога, Гендель у ті місяці тиняється вечорами по Лондону. Тільки пізно ввечері він наважується вийти з дому, бо вдень кредитори з борговими розписками чекають його під дверима, щоб схопити, а на вулиці доводиться бачити байдужі й зневажливі людські очі. Іноді Гендель думає, чи не втекти йому до Ірландії, де ще вірять у його славу, – ох, вони не здогадуються, яка надламана сила в його тілі, – або в Німеччину чи Італію; там, можливо, знову розтане його душевна криза, й зі спустошеної скам'янілої душі, овіяної милим південним вітром, знову полине мелодія. Ні, він не терпить такого стану, тільки цього одного, не терпить, що не може творити і діяти, він, Георг Фрідріх Гендель, не терпить бути переможеним. Іноколи він зупиняється і стоїть перед церквою. Проте знає, що слова не дадуть йому ніякої втіхи. Іноколи заходить до шинку, але тому, хто звідав високе, блаженне і чисте сп'яніння творчості, огидне горілчане затьмарення. Іноколи дивиться з мосту вниз на Темзу, в чорні, як ніч, німі води, і думає: чи не краще одним рішучим рухом позбутися геть усього? Тільки б не терпіти довше

тягар цієї порожнечі, тільки б не бути в жорстокій самотності, покинутим і Богом, і людьми.

Але Гендель знову помилився. Того 21 серпня 1741 року був гарячий літній день, небо, наче розплавлений метал, задушливо й чадно нависало над містом, тож Гендель тільки вночі вийшов у Грін-парк, щоб трохи подихати повітрям. Там, у глибокій тіні дерев, де ніхто не бачив його і ніхто не міг завдати йому мук, він утомлено сів, бо та втома тепер гнітила його, мов хвороба, втома розмовляти, писати, грати, думати, втома відчувати, втома жити. Навіщо і для кого? Мов п'яний, пішов він додому по вулицях, по Пелл-Мелл і Сент-Джеймс, опанований тільки єдиною палкою думкою: спати, спати, нічого не знати, тільки спочивати, спочивати, і найкраще – навіки. В домі на Брук-стрит усі вже спали. Повільно, – який він утомлений тепер, до якої втоми зацькували його люди! – побрався він сходами вгору, шокроку рипіло дерево. Нарешті він у кімнаті. Черкнув кресалом і запалив свічку на письмовому столі; він робив це, не думаючи, механічно, як робив рік у рік, щоб сісти за працю. Адже тоді – з його вуст мимоволі зірвалося скорботне зітхання – він приносив із кожної прогулянки мелодію, певну тему, і завжди похапцем записував її, щоб не втратити створене під час сну. А тепер стіл був голий. Жодного нотного аркуша не лежало на ньому. Священне млинове колесо й далі стояло в замерзлому потоці. Немає нічого, щоб почати, нічого, щоб закінчити. Стіл був голий.

Але ні, не голий! Хіба там не ясніше в світлому чотирикутнику щось паперове й біле? Гендель схопив його. То був пакунок, і він відчув, що всередині є щось написане. Гендель рвучко зламав печать. Зверху лежав лист, лист від Дженненса, поета, що написав йому тексти «Саула» та «Ізраїля в Єгипті». Він прислав йому, писав поет, і сподівається, що високий геній музики, *phoenix musicae*, музичний фенікс, буде такий ласкавий пожаліти його бідолашні слова й понести їх на своїх крилах в ефір безсмертя.

Генделю здалося, ніби він торкнувся чогось огидного. Невже той Дженненс прагне поглузувати з нього, вже померлого і скаліченого?

Одним рухом Гендель роздер листа, зіжмакав, кинув на землю й розтоптав ногами. «Паскуда! Шахрай!» – ревів він; той незграба вколов його в найглибшу, найпекучішу рану і роз'ятрив її аж до жовчі, аж до найтяжчої гіркоти його душі. Гендель гнівно загасив свічку, ступив, мов прибитий, у спальню і впав на ліжку: з очей йому раптом порснули сльози, і він затремтів усім тілом від безсилового гніву. Лихо цьому світові, в якому з окраденого ще й глузують, а стражденного мучать! Навіщо ще кликати його, коли серце йому скам'яніло, а сили не стало, навіщо знову вимагати, щоб він став до праці, коли в нього паралізована душа і знесилені чуття? Тепер тільки спати, тупо, наче тварина, тільки б забути, тільки б уже не бути. Важко лежить він на ліжку – розгублений, пропащий чоловік.

Але Гендель уже не може спати. Неспокій опанував його, розбурханого гнівом, як море – бурею, лихий і таємничий неспокій. Він крутиться з лівого боку на правий, а з правого – знову на лівий і дедалі більше втрачає сон. Може, краще все-таки встати і глянути на слова? Але ні, що над ним, над померлим, зможе вдіяти слово? Ні, воно не дасть йому тепер ніякої втіхи, бо Господь дав йому впасти в глибини, відокремив від священного потоку життя! А проте ще пульсувала в ньому сила, таємничо цікава, і спонукала його, а його безсилля нічого не могло вдіяти проти неї. Гендель підвівся й пішов до кабінету, знову запалив світло руками, що аж тремтіли від збудження. Хіба диво одного разу вже не позбавило його паралічу тіла? Може, Господь і душі зможе дати цілющу силу та втіху? Гендель підсунув свічку ближче до списаних сторінок. «Месія»! видніло на першій сторінці. Ох, знову ораторія! Його останні зазнали провалу. Але, неспокійний, Гендель перегорнув титульну сторінку і став читати.

Уже на першому слові він збадьорився. «*Comfort ye*», – так починався написаний текст. «Будь утішений!» – мов чарівні, були ці слова, – ні, не слова: то була відповідь, божественно дана відповідь, янгольський поклик із навислих небес у його зневірене серце. «*Comfort ye*», – як це сильно звучало, як струснули його залякану

душу ці творчі, натхненні слова. І, навряд чи й дочитавши, навряд чи відчувши до кінця, Гендель уже чує їх як музику, чує, як вони ширяють, кличуть, жебонять і співають. О, щастя, брама відчинилася, він знову відчуває і чує музику!

Руки Генделю аж тремтіли, коли він тепер одну за одною перегортав сторінки. Так, він покликаний, покликаний, кожне слово проникало в нього з нездоланною силою. «*Thus saith the Lord*» («Так промовляє Господь!») – хіба це не сказано йому, і тільки йому, хіба не та сама рука, яка повалила його ниць, тепер, на щастя, підводить його з землі? «*And he shall purify*» («Він очистить тебе»), – так, це сталося з ним, йому нараз вимело з серця всю похмурість. Хто інший міг навіяти такі піднесені й могутні слова цьому бідоласі Дженненсу, цьому віршописцю з Гопсолу, як не він, єдиний, хто знає його скруту? «*That they may offer unto the Lord*» («Щоб жертву принести Богові»), – так, запалити жертвне полум'я з палкого серця, щоб воно здійнялося аж до небес, дати відповідь, відповідь на цей чудовий поклик. Це сказано йому, тільки йому: «Об'яви своє слово могутнє», – ох, об'явити, об'явити з силою гримотливих тромбонів, ревучого хору, з громом орґану, щоб слово знову було таким, як і першого дня, священним Логосом, що пробуджує людей, усіх, навіть тих, хто в розпачі ще ходять у п'їтмі, бо справді: «*Behold, darkness shall cover the earth*», ще вкриває п'їтма землю, ще не знають вони про блаженство спасіння, яке дається їм цієї миті. Гендель тільки-но прочитав, як уже буяє в ньому, цілком сформований, подячний крик: «*Wonderful, counselor, the mighty God*», – так, треба хвалити його, дивовижного, що вміє і дати пораду, і діяти, що дає мир збуреному серцю! «Бо янгол Господній підступає до них», – так, на срібних крилах прилетів він у кімнату й торкнувся Генделя і дав йому спасіння. Як не дякувати йому, як не тішитись і радіти, тисячами голосів в одному власному, як не співати й не хвалити: «Господові слава!»

Гендель схилив голову над аркушами, немов під час урагану. Вся втома минулася. Ще ніколи він не відчував отак гостро своєї сили,

ще ніколи отак не відчував, як пронизує його завзяття творчого пориву. І знову, щоразу, наче потоки теплого спасенного світла, струмують над ним слова, кожне спрямоване в його серце, закликає і визволяє! «*Rejoice*» («Радій»), – як велично пориває цей хоровий спів, Гендель несамохіть піднімає голову і випростує руку. «Він справжній помічник», – так, Гендель прагнув засвідчити це, наче ніколи не робив нічого земного, прагнув підняти своє свідчення над світом, наче осяйну скрижаль. Тільки той, хто тяжко страждав, знає про радість, тільки катований здогадується про останнє добро помилювання, треба засвідчити перед людьми саме це, засвідчити воскресіння після пережитої смерті. Коли Гендель прочитав слова: «*He was despised*» («Він був зневажений»), набігли тяжкі спогади, обернувшись у похмурі, гнітючі звуки. Вже вважали, ніби він переможений, ніби його живцем поховано, глузливо цькували його – «*And they that see him, laugh*», сміялися ті, хто бачив його. «І не було нікого, хто б утішив стражденного». Ніхто не допоміг йому, ніхто не втішив його, як він був безсилим, але дивовижна сила – «*He trusted in God*», він покладався на Бога, – дивіться, вона не дала йому лежати в могилі: «*But thou didst not leave his soul in hell*». Ні, не в могилі його розпачу, не в пеклі його безсилля, бо, скutoму і зниклому, Господь лишив йому душу, ні, знову покликав його, щоб він приніс людям звістку радості. «*Lift up your heads*» («Підведіть свої голови»), – як мелодійно лине тепер із нього величний наказ проголошення! І раптом побачив Гендель, бо ж там стояли слова, написані рукою бідолашного Дженненса: «*The Lord gave the word*».

Йому забило дух. Тут сказано істину випадковими людськими вустами: Господь послав йому слово, зверху долинуло воно до нього. «*The Lord gave the word*»: від нього прийшло слово, від нього прийшов звук, від нього милосердя! Він повинен повернутися до Господа, підвестися до нього на повені серця, хвалити його – палке прагнення й обов'язок кожного створіння. Ох, слово треба ловити, тримати й підносити, щоб воно витало, треба розтягувати й напинати його, щоб було широке, як світ, щоб охопило всю радість буття, щоб

було величне, як Бог, що дав його, ох, слово, смертне й минуше, завдяки красі та безкінечній пристрасті знову перетворене у вічність! І дивіться: вже записане слово і звучить, безкінечно повторюване й мінливе, ось воно: «Алілуя! Алілуя! Алілуя!» Так, усі голоси цієї землі зосереджені в ньому, ясні і темні, наполегливі чоловічі й податливі жіночі, вони наповнюють, підносять і змінюють, зв'язують і звільняють у ритмічному хорі, дають підвестися і зійти вниз Яковою драбинкою тонів, заспокоюють солодкими дотиками скрипок, надихають гострим ударом фанфар, бувають у грі орґани: Алілуя! Алілуя! Алілуя! – створюють із цього слова, з цієї подяки радість, яка вже з землі повертається звуками до Творця всього сущого!

Сльози затуманили Генделю очі, така бо гаряча пристрасть розпирала його. Ще були непрочитані сторінки, третя частина ораторії, але після слів «Алілуя! Алілуя!» він уже не міг читати далі. Він відчував у собі ту радість звуками, вона ширилась і напиналась, завдавала болю, наче рідкий вогонь, що прагнув текти, вилитись. Ох, як тисне і напірає, бо ж прагне вийти з нього, прагне полинути вгору й повернутись на небо. Гендель похапцем схопив перо і записав ноти, з магічним поспіхом ставив знак за знаком. Він не міг стриматися, мов корабель, чиє вітрило захопила буря, його несло вперед і вперед. Навколо мовчить ніч, німотно лежить волога пільма над великим містом. Але в ньому струмує світло, кімната нечутно бринить від музики всесвіту.

Коли наступного ранку слуга тихо зайшов до кабінету, Гендель ще сидів за робочим столом і писав. Він не відповів, коли Кристоф Шмідт, його помічник, несміливо запитав, чи може він допомогти копіювати, а тільки буркнув тупо і загрозливо. До Генделя вже ніхто не наважувався підступати, він три тижні не виходив із кімнати, а коли йому приносили їсти, хапав лівою рукою кілька скибок хліба, а права писала далі. Він не міг стриматися, його опанувало велике сп'яніння. Коли він підводився й ходив по кімнаті, гучно виспівуючи та відбиваючи такт, очі йому горіли неземним блиском, коли до

нього зверталися, він лякався й давав плутану відповідь. Для слуги тоді настали тяжкі часи. Приходили кредитори, щоб їм заплатили за борговими розписками, приходили співаки просити якусь святкову кантату, приходили посланці, запрошуючи Генделя до королівського палацу, але слуга був змушений їх усіх відсилати, бо, коли пробував бодай одним словом озватися до опанованого нестримним поривом праці, йому левиним риком відповідав гнів роздратованої людини. Георг Фрідріх Гендель у ті тижні вже не знав ні часу, ні години, не розрізняв дня і ночі, цілковито жив у тій сфері, де час вимірюють тільки ритмом і тактом, ворухився тільки тоді, коли його поривали струмені, що ринули з нього дедалі несамопитіше й дедалі наполегливіше, що ближче підступав його твір до святого потоку, до свого кінця. Полоненик власного «Я», Гендель вимірював кроками, що немов відбивали такт, тільки створену доброхитів в'язницю кабінету, підскакував до клавесина, потім знову сідав і писав, писав, аж поки пекли вже пальці, в житті на нього ще ніколи не находив такий порив творчості, ще ніколи він не жив і не страждав отак у музиці.

Нарешті, після трьох коротеньких тижнів, – незбагнено навіть сьогодні і на всю прийдешність! – 14 вересня твір був закінчений. Слово стало тоном, цвіло тепер не в'януци, і звучало те, що було нещодавно сухим, твердим словом. Запалена душа витворила диво волі, як колись паралізоване тіло виконало диво воскресіння. Все було записане, створене і сформоване, в мелодії та пориві розгорнене, бракувало тільки одного слова, останнього слова в творі: «Амінь». Але це «амінь», ці два коротенькі, швидкі склади, охопило тепер Генделя, щоб він сформував із нього збудовану зі звуків драбину до небес. Він кидав ті склади одному голосу, а потім другому в хорі, що міняв голоси, розтягував ті обидва склади і щоразу розривав їх, щоб потім неодмінно і ще палкіше сплавити їх до купи. Пристрасть Генделя, немов подих Господа, оголошувала цим останнім словом його величної молитви, що вона широка, як світ, і наповнена його повнотою. Це єдине, останнє слово не відпускало

Генделя, і він сам не відпускав його, в дивовижній фузі вибудовував те «амінь» на першому звуці, лункому «А», празвуці початку, аж поки він став храмом, гучним і повним, і сягав своїм шпилем у небо, спинаючись усе вище і падаючи знову, і підносячись знову, а зрештою, оточений буянням органа, знову і знову підкинутий угору силою поєднаних голосів, виповнив усі сфери, аж поки здавалося, ніби в цьому пеані подяки співають разом ще й янголи, і від того вічного «Амінь! Амінь! Амінь!» розкололась покрівля, впавши йому на голову.

Гендель насилу підвівся. Перо випало йому з рук. Він не знав, де він. Він уже не дивився, вже не чув нічого. Відчував тільки втому, незмірну втому. Він був змушений триматися за стіни, бо заточувався. Зникла його сила, смертельно змореним було тіло, збурилися чуття. Мов сліпий, дибав він далі вздовж стін. Потім натрапив на ліжко й заснув, як мертвий.

Слуга вранці тричі тихесенько стукав у двері. Господар і далі спав, без руху, немов витесане з каменя, видніло його обличчя з заплющеними очима. Опівдні слуга спробував учетверте розбудити Генделя. Він гучно відкашлявся, гучно постукав. Але в незмірну глибину того сну не проникав жоден звук, не сягало жодне слово. Пополудні на допомогу прийшов Кристоф Шмідт, але Гендель і далі лежав у заціпенінні. Шмідт нахилився над сплячим: немов полеглий герой на бойовищі після здобутої перемоги, лежав перед ними Гендель, розбитий утомою після несказанної звияги. Але Кристоф Шмідт і слуга нічого не знали про звиягу і перемогу, тільки переляк опанував їх, коли вони бачили, що Гендель лежить так довго, так страхітливо непорушно; вони боялися, що, можливо, його знову побив грець. А коли ввечері, незважаючи на всі спроби розбуркати, Гендель і далі не хотів прокидатися, – німий і заціпенілий, він лежав уже так сімнадцять годин, – Кристоф Шмідт знову побіг по лікаря. Він знайшов його не одразу, лікар Дженкінс, скориставшись лагідним вечором, пішов на берег Темзи вудити рибу і, коли його нарешті знайшли, бурчав через таку прикру перешкоду. Але,

почувши, що йдеться про таку пригоду, скрутив волосінь, зібрав своє рибальське причандалля, взяв – минуло чимало часу – свою хірургічну валізку, щоб, напевне, вдатися до потрібного кровопускання, і, нарешті, поні з обома пасажирами потрюхикало на Брук-стрит.

Але там уже слуга махав їм обома руками повертати назад. «Він прокинувся, – гукнув він через вулицю, – а тепер їсть, як шестеро вантажників. Половину йоркширської шинки проковтнув одним духом, мені довелося наливати йому чотири пінти пива, а він однаково хоче ще».

І справді, Гендель, неначе бобовий король, сидів за столом, заставленим наїдками, і, як за ніч і за день він виспався за три тижні, так тепер їв і пив з усім бажанням і силою свого велетенського тіла, наче прагнув за раз повернути в тіло всю силу, яку за три тижні віддавав ораторії. Тільки-но побачивши лікаря, він засміявся, мало-помалу то вже був страхітливий, лункий, загрозливий гіперболічний регіт, Шмідт пригадав, що він за ці тижні не бачив на вустах Генделя жодної усмішки, тільки напругу і гнів, а тепер прорвалася застояна правічна радість його натури, ревіла, наче потік, що проривається крізь скелі, пінився і здиблювався гуркотливими звуками; ще ніколи в своєму житті Гендель не сміявся отак стихійно, як тепер, побачивши лікаря в мить, коли почувався здоровим, як ніколи раніше, і жадоба життя п'ярко струмувала в ньому. Він високо підняв кухоль і махнув їм, убраним у чорне, на знак вітання.

– Хай йому біс! – дивувався лікар Дженкінс. – Що з вами? Що за еліксир ви спожили? Та життя аж порскає з вас! Що з вами сталося?

Гендель, сміючись, з іскристими очима дивився на лікаря. Потім мало-помалу споважнів. Поволі підвівся й підійшов до клавесина. Сів, руки спершу поворушились у просторі над клавіатурою. Потім обернувся до них, усміхнувся якось дивно і почав тихо, наполовину промовляючи, наполовину співаючи, мелодію речитативу «*Behold, I tell you a mystery*» («Слухай, я сповіщаю таємницю»), то були слова з «Месії», і Гендель проказав їх жартівливо. Але, тільки-но він

ворухнув пальцями в теплом повітрі, як його понесло. Граючи, Гендель забув про інших і про себе, його власний потік підхопив і велично поніс його. Раптом він знову опинився в своєму творі, співав і грав останні хорові партії, які досі складав, немов уві сні, а тепер уперше чув у пробудженому стані. «*Oh death where is thy sting*» («О смерте, де твоє жало»), – чув він у душі, пронизаний полум'яністю життя, і дужче підносився голос, він сам був хором, радісним і тріумфальним, і грав далі й далі, доспівав аж до «Амінь, Амінь, Амінь», і кімната мало не репалася від звуків, так сильно і поривно пускав він свою силу в музику.

Лікар Дженкінс стояв, мов зачарований. А коли Гендель нарешті підвівся, сказав збентежено й зачудовано, щоб тільки сказати що-небудь:

– Слухайте, такого я ще ніколи не чув. Та у вас диявол у тілі.

Але обличчя Генделя спохмурніло. Навіть він злякався твору і ласки, що прийшли до нього, немов уві сні. Навіть він засоромився. Відвернувся і сказав тихим, ледве чутним голосом:

– Я думаю, що зі мною Бог.

Через кілька місяців двоє добре вбраних добродіїв постукали в двері будинку на Еббі-стріт, де найняв собі приміщення шляхетний гість із Лондона, видатний метр Гендель. Вони шанобливо звернулися до нього з проханням, бо Гендель у цьому місяці потішив столицю Ірландії такими чудовими творами, яких у цій країні ще ніколи не чули. Та ось до них дійшла чутка, що він хоче тут уперше виконати і свою нову ораторію «Месія»; це велика честь, що він саме це місто, а не Лондон, вирішив обрати для виконання свого останнього твору, а з огляду на незвичайність цього концерту він може розраховувати на чималий прибуток. Отож вони прийшли запитати, чи метр у своїй загальновідомій великодушності не захоче пожертвувати прибуток від цього першого виконання доброчинним закладам, що їх вони мають честь представляти.

Гендель приязно глянув на них. Він любив те місто, бо і воно поставилось до нього з любов'ю, тож його серце було відкрите. Він

охоче погодиться, всміхнувся Гендель, але нехай вони лише скажуть, у які заклади піде той прибуток. «На підтримку в'язнів у різних в'язницях», – відповів перший, добродушний сивий чоловік. «І хворим у лікарні Мерсьє», – додав другий. Але, зрозуміла річ, ця великодушна пожертва буде тільки з прибутку від першого виконання, всі подальші прибутки лишаться метрові.

Але Гендель боронився:

– Ні, – промовив він тихо, – ніяких грошей за цей твір. Я ніколи не хочу брати гроші за нього, ніколи – це мій борг перед іншим. Нехай він завжди належить хворим та в'язням. Бо я сам був хворим, а потім одужав. Я сам був в'язнем, і дано мені волю.

Чоловіки трохи здивовано поглянули на Генделя. Вони не зовсім розуміли. Але потім щиро подякували, вклонилися й пішли поширювати в Дубліні радісну звістку.

7 квітня 1743 року нарешті провели останні проби. Як слухачів запросили тільки деяких родичів хористів з обох соборів, а задля економії в концертній залі на Фішембл-стрит горіло лише тьмяне світло. На пустих лавах лише вряди-годи сиділи поодинокі постаті і групки, щоб послухати новий опус метра з Лондона, в темній просторій залі висів тоненький холодний туман. Але, тільки-но-хори загучали, наче ревучі водоспади, сталося дивовижне. Поодинокі постаті та групки на лавах мимоволі почали сходитись до купи і мало-помалу утворили єдиний темний масив слуху і подиву, бо кожному здавалося, ніби пориву тієї ще ніколи не чутої музики для нього одного забагато, ніби він може затопити його й понести. Дедалі ближче туляться одне до одного слухачі, немов хотіли слухати одним серцем, як єдина побожна громада, сприймати слово надії, що, завжди по-іншому сказане і сформоване, линуло до них від поєднаних голосів. Кожен почувався слабким перед тією правічною силою, але й відчував блаженство, що вона схопила й несе його, і дощ радості пронизав їх усіх, наче єдине тіло. Коли вперше загучало «Алілуя», хтось один зірвався на ноги, а за ним одним рухом підвелися і решта; слухачі відчували, що вже не можна

триматися за землю, опановані неземною силою, вони стояли, щоб і своїми голосами наблизитись до Бога бодай на п'ядь і, служачи йому, запропонувати свою святоблівість. А потім люди розійшлися й розповідали від дверей до дверей, що створено такий твір музичного мистецтва, якого ще ніколи не було на землі. В напрузі та радості нетерпляче чекало все місто, щоб почути шедевр.

Минуло шість днів, і ввечері 13 квітня перед дверима згромадилась юрба. Дами прийшли без кринолінів, чоловіки без шпаг, щоб більше слухачів могли знайти собі місце в залі; втиснулося сімсот чоловік, ще ніколи не бачене число, бо чутка про славетний твір миттю поширилася. Проте, коли зазвучала музика, не чулося жодного віддиху, а потім публіка дослухалася до неї дедалі тихіше. Згодом заgrimіли хори, озвалася ураганна сила, і серця затремтіли. Гендель стояв коло органа. Він був хотів наглядати за своїм твором і диригувати, але твір уже відірвався від нього, творець загубився в ньому, він став йому чужим, наче він ніколи його не слухав, ніколи не творив і не формував, він знову плив у своєму власному потоці. А коли наприкінці заспівали «Амінь», вуста Генделю мимоволі розтулились, і він співав разом із хором, співав так, як ще ніколи не співав у своєму житті. А потім, тільки-но несамоविта радість слухачів виповнила приміщення, він відійшов убік, щоб дякувати не людям, які хотіли подякувати йому, а ласці Божій, яка дала йому змогу створити цей твір.

Шлюзи відкрилися. Тепер рік у рік Гендель знову відчував, як плине в ньому потік звуків і тонів. Тепер уже ніщо не могло зігнути Генделя, ніщо не могло повалити того, хто підвівся знову. Оперне товариство, яке він заснував у Лондоні, знову збанкрутувало, кредитори знову цькували його боргами, але тепер він стояв випростано і протистояв усім злигодням, шістдесятирічний чоловік безтурботно йшов своїм шляхом уздовж верстових стовпів своїх творів. Йому створювали перешкоди, але він умів чудово долати їх. Літа мало-помалу підточували його силу, паралізували руки, подагра крутила коліна, але з невтомною душею він і далі творив і творив.

Зрештою відмовили очі: пишучи ораторію «Єфта», Гендель осліп. Проте з невидючими очима, як і Бетховен із вухами, які не чули, він творив далі й далі, невтомний і непереможний, і тільки що довершеніша була його перемога на землі, ставав дедалі смиренніший перед Богом.

Як усі справжні та сильні митці, Гендель не хвалив своїх творів. Але один любив – «Месію», любив цей твір з удачності, бо він урятував його з власної прірви. Рік у рік виконували цю ораторію в Лондоні, щоразу з повною залю, і він щоразу пересилав 500 фунтів стерлінгів на користь лікарень, одужалий посилав недужим, звільнений – тим, хто ще був зв'язаний. Але і з цим твором, з яким Гендель вийшов з Аїду, він теж хотів попрощатися. 6 квітня 1759 року, вже тяжко хворий, сімдесятирічний чоловік ще раз дозволив вивести себе на сцену в театрі Ковент-Гарден. Він стояв там, велетенський сліпий чоловік, серед своїх вірних товаришів, серед музикантів і співаків, проте вони вже не могли бачити його порожніх, згаслих очей. Та коли до нього у великому і п'янку пориві долетіли хвилі тонів, коли радість упевненості домчала до нього ураганом сотень голосів, його втомлене обличчя проясніло й засяяло. Він махав руками в такт і співав так поважно й побожно, наче стояв, як священик, у головах власної домовини і молився разом з усіма про своє спасіння і спасіння всіх. Тільки раз, коли сурми гостро заспівали заклик «*The trumpet shall sound*» («Тромбони зазвучать»), Гендель здригнувся і глянув своїми застиглими очима вгору, наче вже тепер прийшов на останній суд; він знав, що добре зробив свій твір. Він міг постати перед Господом із випростаною головою.

Зворушені, друзі повели сліпого додому. Вони теж відчували: то було прощання. В ліжку Гендель ще поволі ворухив губами. Він хоче померти страсної п'ятниці, пробурмотів Гендель. Лікарі дивувалися, вони не розуміли, бо не знали, що ця страсна п'ятниця була 13 квітня, днем, коли тяжка рука повалила його на землю, і днем, коли його «Месія» вперше прозвучав у світі. Того дня, коли все в ньому

померло, він підвівся. Того дня, коли він підвівся, – хотів померти, щоб мати впевненість у воскресінні до вічного життя.

І справді його унікальна воля мала владу не тільки над життям, а й над смертю. 13 квітня сила покинула Генделя. Він уже не бачив, не чув, масивне тіло непорушно лежало на подушках: пуста важка шкаралупа. Але, як порожня мушля відлунює шумом морського прибою, так і в ньому жебоніла нечутна музика, чужа і велична, немов він чув її коли-небудь. Невблаганний набряк мало-помалу відокремив йому душу від змученого тіла й поніс її вгору, в невагомість. Потік у потоці, вічне звучання у вічну сферу. Наступного дня, коли ще не прокинулись великодні дзвони, померло нарешті те, що було смертним у Ґеоргу Фрідріху Генделі.

Геній однієї ночі

«Марсельєза», 25 квітня 1792 року

1792 рік. Два місяці, три місяці французькі Національні збори ніяк не можуть вирішити: війна проти коаліції імператора і короля чи мир. Людовик XVI і сам нерішучий: він здогадується про небезпеку перемоги революціонерів, але здогадується й про небезпеку поразки. Невпевнені й партії. Жирондисти наполягають на війні, щоб зберегти владу, Робесп'єр і якобінці борються за мир, щоб тим часом самим захопити владу. День у день ситуація стає напруженіша, газети лементують, клуби дискутують, ширяться дедалі несамовитіші чутки і щоразу більше збуджують громадську думку. Тому, як і завжди, якась постанова – це певне звільнення, і 20 квітня король Франції нарешті оголосив війну імператорові Австрії й королю Пруссії.

Електрична напруга, що в ті довгі тижні нависала над Парижем, давила і руйнувала душу, але ще гнітючіше і грізніше душила тривога в прикордонних містах. На всіх біваках уже зібралися війська, в кожному селі, в кожному містечку організовувались добровольчі загони і національні гвардійці, всюди готували фортеці, і передусім в Ельзасі, люди знали, що на цьому клаптику землі, як і завжди, мають відбутися перші вирішальні бої. На берегах Рейну ворог і супротивник – не розмите, як у Парижі, патетично-риторичне уявлення, а очевидна, чуттєва присутність, бо з укріплення перед мостом і з вежі собору вже можна неозброєним оком бачити пруські полки, що підійшли до кордону. Вночі понад байдужою і лискучою в місячному саяві річкою вітер доносить гуркіт ворожих гарматних повозів, брязкіт зброї, сигнали сурм. Усі знають: потрібне лише одне слово, один-єдиний декрет, і з мовчазних жерл пруських гармат полетять грім і блискавка, знову почнеться тисячолітня війна

між Францією і Німеччиною, цього разу в ім'я нової свободи на одному боці і в ім'я старого порядку на другому.

Отож то був незабутній день, коли 25 квітня 1792 року посланці донесли з Парижа до Страсбурґа звістку про оголошення війни. Народ з усіх вуличок та будинків одразу позбирався на площах, увесь гарнізон, готовий до війни, полк за полком, пройшов маршем на останньому параді. На головній площі їх чекав мер Дітріх із трибарвною перев'яззю на грудях і кокардою на капелюсі, яким він вітав солдатів. Спів фанфар і барабанний дріб закликали до тиші. Дітріх на цій і на інших площах міста французькою та німецькою мовами гучним голосом зачитав текст декрету про оголошення війни. Після його останніх слів полкові музики заграли першу, тимчасову бойову пісню революції: «*Ça ira*», власне, грайливу, бадьору і глузливу танцювальну мелодію, якій брязкітлива і гримотлива хода полків на марші надала войовничого такту. Потім юрба розійшлася і понесла роздмухане натхнення в усі вулички та будинки, в кав'ярнях і клубах виголошували палкі промови і роздавали прокламації. «*Aux armes, citoyens! L'étendard de la guerre est déployé! Le signal est donné!*»^[2] – такими та подібними до них закликами починалися вони, і всюди, в усіх промовах, в усіх газетах, на всіх плакатах, усіма вустами повторювали такі ударні, ритмічні звернення, як «*Aux armes, citoyens! Qu'ils tremblent donc, les despotes couronnés! Marchons, enfants de la liberté!*»^[3] – і кожен радів і радів масі вогненних слів.

На вулицях і майданах, коли оголошують війну, завжди радіють численні юрби, але в такі миті вуличних радощів завжди хвилюють ще й інші голоси – тихі та дивні, бо з оголошенням війни прокидаються ще й страх і тривога, але про них потай шепочуть у кімнатах або мовчать зі зблідлими вустами. Завжди і всюди є матері, які запитують себе: «Чи не вб'ють чужі солдати моїх дітей? – Адже в усіх країнах є селяни, які дбають про своє майно, свої поля, хатини, худобу та врожай. – Чи не затопчуть мої лани і не сплюндрують дім жорстокі орди, чи не угноять кров'ю поля нашої праці?» Мер

Страсбурґа барон Фрідріх Дітріх, власне, аристократ, але, як і найкращі французькі аристократи тієї доби, він усією душею відданий новій свободі, хоче чути тільки гучні, дзвінкі голоси впевненості й тому навмисне перетворив день оголошення війни в громадське свято. З перев'яззю впоперек грудей квапиться він зі зборів на збори, щоб надихнути населення. Він наказав частувати вином і наїдками солдатів, що маршували, а ввечері у своєму просторому домі на площі Брольї зібрав генералітет, офіцерів і найголовніших достойників на прощальну врочисту вечерю, якій бойовий запал ще від самого початку надав характеру свята перемоги. Генерали, що, як і властиво їм, прагнули перемоги, задавали тон, молоді офіцери, які бачили у війні реалізацію сенсу свого життя, мали свободу слова. Кожен надихав своїм вогнем інших. Люди вимахували шаблями, обіймалися, пили один до одного, бо, як є добре вино, промови палкі і стають дедалі палкіші. А натхненні слова з газет і прокламацій знову зринали в усіх промовах: «До зброї, громадяни! Ходімо! Рятуймо Батьківщину! Невдовзі затремтять короновані деспоти! Тепер, коли розгорнули прапор перемоги, настав день пронести трибарвний прапор над усім світом. Кожен тепер повинен віддати найкраще за короля, за прапор, за свободу!» Увесь народ, уся країна набуде в такі миті святої єдності завдяки вірі в перемогу і запалу задля справи свободи.

Раптом, серед промов і тестів, мер Дітріх звернувся до одного молодого капітана гарнізонних військ на ймення Руже, що сидів поряд із ним. Він пригадав, що цей охайний, не те що дуже гарний, але симпатичний офіцер півроку тому з приводу проголошення конституції написав справжній гімн свободі, який полковий музикант Плеєль одразу озвучив. Непретензійний вірш виявився придатним для пісні, полковий оркестр вивчив її, потім її хором співали на майдані. Чи не стали б тепер оголошення війни і рух військ у наступ ще одним приводом для такого свята? Отож мер Дітріх недбало, немов просячи доброго знайомого про ласку, звернувся до капітана

Руже (що цілком безпідставно сам себе ушляхетнив і мав ім'я Руже де Ліль), запитуючи, чи не хоче він скористатися патріотичним приводом і написати що-небудь для військ, які вирушають на війну: бойову пісню Рейнської армії, що завтра має рушити на ворога.

Руже, скромний, незначний чоловік, що не вважав себе за великого творця, – його вірші не друкували, від його опери відмовились, – знає, що вірші з певної нагоди легко набігають йому на перо. Щоб сподобатися високому достойникові й доброму приятелю, він заявив, що готовий. Так, він спробує. «Браво, Руже!» – підніс до нього склянку генерал, що сидів навпроти, Руже повинен одразу послати йому пісню навздогін військам; Рейнська армія справді може потребувати якоїсь патріотичної маршової пісні, що окрилює ходу. Тим часом слово вже взяв хтось інший. Знову виголошували тости, галасували, пиячили. Загальне збудження високою хвилею покотилося далі, проминувши короткий випадковий діалог. Лунають дедалі екстатичніші, щоразу гучніші й несамопитіші розмови, і вже було далеко за північ, коли з дому мера розійшлися гості.

Північ давно вже минула. 25 квітня, такий бурхливий для Страсбурга день оголошення війни, скінчився, власне, вже почалося 26 квітня. Нічна пільма налягла на будинки, але ця пільма оманлива, бо місто ще тремтить від збудження. В казармах солдати споряджаються до походу, а чимало обережних за зачиненими віконницями, мабуть, потай уже готувалися до втечі. По вулицях маршували окремі взводи, інколи цокотіли копита коней вісників, потім знову гуркотіли важкі артилерійські запряги, монотонно перегукувались вартові від посту до посту. Ворог так близько, душа міста така непевна і збуджена, що не може знайти собі сну такої вирішальної миті.

Та й Руже, що тепер вибрався гвинтовими сходами до своєї скромної комірчини на Гранд-Рю, 126, відчуває себе навдивовижу збудженим. Він не забув своєї обіцянки спробувати якомога швидше

написати маршову пісню, бойову пісню для Рейнської армії. Він неспокійно походить по вузькій комірчині. Як почати? Як почати? Ще шумують у його голові запальні заклики прокламацій, хаотично змішуються промови і тости. *«Aux armes, citoyens!.. Marchons, enfants de la liberté!.. Écrasons la tyrannie!.. L'étendard de la guerre est déployé!..»* Але спадають йому на думку й інші слова, які він чув мимохідь, голоси жінок, які боялися за своїх синів, тривоги селян, що чужі когорти можуть потоптати французькі поля та напоїти їх кров'ю. Майже бездумно Руже написав два перші рядки, що є тільки відлунням, відзвуком, повторенням тих закликів:

*Allons, enfants de la patrie,
Le jour de gloire est arrivé!*^[4]

Потім зупинився й заціпенів. Згодом сів. Початок добрий. Тепер тільки знайти одразу правильний ритм, мелодію до цих слів. Він дістав із шафи скрипку й пробує. І диво: вже з перших тактів ритм цілковито пасує до слів. Руже похапцем пише далі, тепер уже підхоплений, тепер уже піднесений силою, що увійшла в нього. Нараз злилося все до купи: всі почуття, вивільнені цієї пори, всі слова, які він чув на вулиці, на бенкеті, ненависть до тиранів, страх за рідну землю, віра в перемогу і любов до свободи. Руже не треба ані творити, ані винаходити, треба лише заримовувати, вставляти в поривний ритм своєї мелодії слова, які сьогодні, цього єдиного дня, переходять із вуст до вуст, і він висловив, виповів, виспівав усе, що відчувала нація в глибинах своєї душі. Йому не треба компонувати, бо крізь зачинені віконниці проникає ритм вулиць і даної історичної миті, ритм опору і виклику, що полягає в маршовій ході солдатів, галасливості сурм, гуркоті гармат. Можливо, він ще не сприймає їх сам і не чує його пильне вухо, але геній історичної миті, що на цю єдину ніч оселився в його смертному тілі, чув їх. Дедалі податливіше

кориться мелодія стукітливому радісному тактові, гупанню серця цілого народу. Руже, немов хто диктує йому, похапцем і дедалі швидше записує слова й ноти, на нього налетіла мов буря, яка ще ніколи не шаленіла в його обмеженій міщанській душі. Така екзальтація, таке натхнення, що, власне, й не належить йому, а є магічною силою, спресованою в однісіньку вибухову секунду, пориває бідолашного дилетанта в сто тисяч разів вище від його звичайної міри і жбурляє його, наче ракету, – на секунду спалахує світло і струмениться полум'я, – до зір. Одну ніч даровано капітанові Руже де Лілю, щоб бути братом безсмертного: з перейнятого, з запозиченого з вулиць та газет поклику і початку в нього формується творче слово й підноситься до строфи, що у своїй поетичній формі не менш неминуща, ніж безсмертна мелодія:

*Amour sacré de la patrie,
Conduis, soutiens nos bras vengeurs!
Liberté, liberté chérie,
Combats avec tes défenseurs!*^[5]

Потім ішла ще п'ята строфа, остання, і, вилита збудженням у нерозривне ціле, безсмертна пісня, довершено пов'язавши слово з мелодією, була написана ще до того, як за вікном засіріло. Руже погасив світло і впав на ліжко. Щось, він сам не знав що, піднесло його в іще ніколи не відчутій ясності розуму, а тепер повалило в тупому виснаженні. Він добре виспався, бо спав, як мертвий. І справді, поет, творець і геній у ньому знову вмер. Проте на столі лежить, уже вільний від заснулого, що вочевидь здійснив це диво в священному сп'янінні, завершений твір. Навряд чи в історії всіх народів пісня коли-небудь ще раз так швидко і так досконало ставала словом і музикою.

Уранці дзвони собору повідомили, як і завжди, про новий день. Вітер із Рейну вряди-годи доносив бахкання пострілів, почалися перші перестрілки. Руже прокинувся. На превелику силу витягнув себе з провалля свого сну. Щось сталося, неясно відчуває він, щось сталося з ним, але він лише туманно пригадує. Тільки тоді помічає на столі недавно написану сторінку. Вірші? Коли ж я їх написав? Музика, записана моєю рукою? Коли ж я скомпонував її? Таж так, пісня, приятель Дітріх учора попросив написати маршову пісню для Рейнської армії. Руже читає свій вірш, мугикає мелодію, але відчувається, як і завжди творець перед щойно закінченим твором, зовсім невпевнено. Але поряд живе полковий товариш, він покаже йому й проспіваче. Товариш видається задоволеним і запропонував тільки невеличку зміну. Після цього першого схвалення Руже відчувається трохи впевненіше. З усім нетерпінням автора і гордістю за так швидко виконану обіцянку він одразу пішов додому до мера, що якраз вийшов у сад на ранкову прогулянку і продумував нову промову. Що, Руже? Вже готово? Ну, то ми одразу і проби влаштуємо. Приятелі мерщій пішли з саду в салон, Дітріх сів за рояль і акомпанував, Руже співав текст. Приваблена несподіваною музикою вранці, в салон прийшла мерова дружина й пообіцяла виготовити копії нової пісні і, як людина з музичною освітою, опрацювати акомпанемент, щоб уже сьогодні ввечері, коли збереться товариство, пісню можна було проспівати друзям дому серед яких-небудь інших пісень. Мер Дітріх, що пишався своїм чистим тенором, заходився докладно вивчати пісню, щоб 26 квітня, ввечері того самого дня, коли складено і скомпоновано пісню, вперше проспівати її перед випадково зібраним товариством у своєму салоні.

Слухачі, здається, приязно аплодували, і, мабуть, не бракувало різноманітних чемних компліментів і присутньому там авторові. Але, звичайно, гості в палаці Брольї на широкому майдані в Страсбургу анітрохи не здогадувалися, що на невидимих крилах у їхнє земне існування прилетіла вічна мелодія. Сучасники рідко з першого погляду розуміють велич людини або твору, і про те, як мало мерова

дружина усвідомлювала ту дивовижну мить, свідчить її лист до брата, в якому вона звела те диво до банальної світської події. «Знаєш, ми приймаємо в домі багато людей, і завжди треба щось винаходити, щоб була якась переміна серед розваг. Отож моєму чоловікові спало на думку, щоб хтось написав якусь принагідну пісню. Капітан інженерного корпусу Руже де Ліль, один люб'язний поет і композитор, дуже швидко написав музику бойової пісні. Мій чоловік, що має добрий тенор, одразу проспівав цю пісню, що дуже приваблива і має певну своєрідність. Нам пощастило, пісня жвава і натхненна. Я зі свого боку застосувала свої обдаровання для аранжування і аранжувала партитуру для рояля та інших інструментів, тож мала багато роботи. Пісню проспівали в нас на велику втіху всього товариства».

«На велику втіху всього товариства», – нині ці слова видаються нам несподівано холодними. Проте суто дружнє враження, лише літепле сприйняття зрозумілі, бо під час цього першого виконання «Марсельєза» ще не могла розгорнути по-справжньому всю свою силу. «Марсельєза» – не пісня для більш-менш доброго тенора, і її має виспівувати не самотній голос поміж романсів та італійських арій. Пісня, що надихає й окриляє під ударні такти слів «*Aux armes, citoyens*», звертається до мас, до юрби, і її справжнім аранжуванням є брязкіт зброї, лунки фанфари, тверда хода полків. Пісня була задумана не для слухачів, які байдуже сидять і затишно насолоджуються, а для тих, хто діє і воює. Співати її має не якась сопрано чи тенор, а тисячі горлянок – це взірцева маршова пісня, пісня перемоги, пісня смерті, пісня батьківщини, національна пісня цілого народу. Тільки натхнення, з якого вона передусім народилася, надасть пісні Руже де Ліля сили, здатної надихати. Пісня ще не запалила, ані слова, ані мелодія ще не дійшли в магічному резонансі до душі народу, армія ще не знає своєї маршової пісні, революція ще не знає свого вічного пеану.

Навіть він сам, Руже де Ліль, що з ним сталося вночі це диво, здогадується не більше за решту, що він створив тієї ночі, ведений,

мов сновида, химерним генієм. Він, добрий, люб'язний дилетант, звичайно, щиро дякує, коли запрошені гості гучно аплодують, коли йому як автору кажуть чемні компліменти. З дрібним марнославством дрібної людини він ревно намагається роздмухати цей дрібний успіх у своєму вузькому провінційному колі. У кав'ярнях він співає товаришам нову пісню, попросив виготовити копії й послав їх генералам Рейнської армії. Тим часом із наказу мера та рекомендації військової влади Страсбурзький військовий оркестр вивчив «Бойову пісню Рейнської армії», і через чотири дні, коли вирушали війська, військовий оркестр національної гвардії Страсбурґа вже грав новий марш. У патріотичному запалі навіть страсбурзький видавець заявив, що готовий надрукувати «*Chant de guerre pour l'armée du Rhin*», шанобливо присвячену генералові Люкнеру – саме йому був підпорядкований капітан Руже. Але жоден з генералів Рейнської армії не подумав дати наказ, щоб цю нову мелодію справді грали або співали під час маршу, тож видавалося, ніби салонний успіх пісні «*Allons, enfants de la patrie*», як і всі дотеперішні спроби Руже, так і лишиться одноденним успіхом, провінційною подією, яку невдовзі й забудуть.

Але приховану силу твору ніколи не вдається надовго приховати чи замкнути. Мистецький твір може бути забутий часом, його можуть заборонити й поховати, але стихійне завжди одержує перемогу над ефемерним. Місяць, два нічого не чути про бойову пісню Рейнської армії. Надруковані й переписані від руки примірники лежать і блукають у байдужих руках. Але завжди досить, щоб якийсь твір справді надихнув бодай одну людину, бо кожне щире натхнення і саме стає творчим. На іншому краї Франції, в Марселі, Клуб друзів конституції організував 22 червня бенкет для добровольців, що вирушали на війну. За довгим столом сиділо п'ятсот молодих завзятих чоловіків у новісіньких мундирах Національної гвардії, і серед них вібрував точнісінько той самий настрій, що й 25 квітня в Страсбурзі, тільки ще гарячіший, палкіший і шаленіший завдяки південному темпераменту марсельців і вже не такий марнославно

впевнений у перемозі, як у перші години після оголошення війни. Бо сталося не так, як вихвалялися ті генерали, мовляв, тільки-но французькі війська переправляться через Рейн, як їх усюди прийматимуть із простертими обіймами. Навпаки, ворог глибоко зайшов у французьку країну, свобода під загрозою, справа свободи в небезпеці.

І раптом, серед бенкету, хтось один – звали його Мірер, і він був студентом медицини в університеті в Монпельє – постукав по своїй склянці й підвівся. Всі замовкли і глянули на нього. Від нього чекали промови або звернення. Але замість них молодик підняв праву руку вгору й заспівав пісню, нову пісню, якої ніхто з присутніх не знав, і ніхто не знав, як вона потрапила йому до рук: «*Allons, enfants de la patrie*». І тепер спалахнула іскра, немов упавши на бочку з порохом. Вона зачепила чуття за чуттям, ті вічні електроди. Всі ті молоді хлопці, які завтра мали вирушати, прагнули боротися за свободу й були готові вмерти за батьківщину, відчули, що ті слова виражають їхню найглибшу волю, їхні найпотаємніші думки, ритм нездоланно підносив їх в одностайному екстатичному натхненні. Строфа за строфою виповнювали їх радістю, пісню довелося повторити ще й удруге, і вже мелодія стала їхньою, ось вони вже, збуджено зірвавшись на ноги, піднісши склянки, співають рефрен, що мов гримить: «*Aux armes, citoyens! Formez vos bataillons!*» Із цікавістю прилинули люди з вулиць, щоб почути, що тут співають із таким захватом, і вже й самі співали разом із гвардійцями; наступного дня та мелодія вже на тисячах і тисячах вуст. Поширилось нове видання, і, коли 2 липня 500 добровольців вирушили з міста, пісня помандрувала разом із ними. Коли їх утома долала десь на путівці, коли крок ставав млявим, досить було комусь одному заспівати гімн, і вже поривний такт надавав їм усім нової енергії. Коли проходили крізь села і на вулицях із цікавістю збиралися селяни та решта жителів, гвардійці заспівували хором. Та пісня стала їхньою, навіть не знаючи, що її написано для Рейнської армії, і не здогадуючись, хто і коли її написав, вони перейняли її як гімн свого батальйону, як

кредо свого життя і смерті. Вона належала їм, як прапор, і в пристрасному марші вони прагнули пронести її над світом.

Перша велика перемога «Марсельєзи» – адже так невдовзі стали називати гімн Руже – сталася в Парижі. Коли 30 липня батальйон пройшов по передмістях, із прапором попереду і піснею, тисячі і десятки тисяч людей стояли і чекали на вулицях, щоб урочисто прийняти їх, і марсельці, п'ятсот чоловік, немов однією горлянкою, співали та й співали, в такт крокам, люди прислухалися. Що за чудовий і поривний гімн виспівують марсельці? Що за фанфарний поклик, який доходить до кожного серця під тріскотливий барабанний дріб, оце «*Aux armes, citoyens!*» Минуло дві, три години, і вже приспів лунає на всіх вулицях. Забули «*Ça ira*», забули старі марші, зужиті куплети: революція впізнала свій голос, революція знайшла свою пісню.

Пісня поширилась, мов лавина, невпинна була її переможна хода. Гімн співали на бенкетах, у театрах і клубах, ба навіть у церквах після «*Te Deum*», а потім і замість «*Te Deum*». За місяць, за два «Марсельєза» стала піснею і всієї армії. Серван, перший республіканський військовий міністр, тямущим оком добачив бадьюру й екзальтовану силу такої своєрідної національної бойової пісні. Він притьмом дав наказ розіслати сто тисяч примірників в усі підрозділи, і за дві чи три ночі пісня невідомого чоловіка набула більшої поширеності, ніж усі твори Мольєра, Расіна і Вольтера. Не було свята, яке відбувалося б без «Марсельєзи», жодної битви, перед якою спершу полкові музики не виконували бойової пісні свободи. У битвах під Жемаппе і Нервінденом командири полків наказали йти у вирішальний наступ із цією піснею, і ворожі генерали, що могли підбадьорювати своїх солдатів тільки давнім рецептом, який полягав у подвійній порції горілки, перелякано дивилися, що нічого не можуть протиставити вибуховій силі того «страхотливого» гімну, коли його одночасно співали тисячі й тисячі чоловік, і він, неначе гучна, брязкітлива хвиля, налітав на їхні лави. «Марсельєза», незмірно

поривна в натхненні та смерті, ширяла тепер над усіма бойовищами Франції, наче Ніка, крилата богиня перемоги.

А тим часом у маленькому гарнізоні в Гюнінгені сидить геть невідомий капітан інженерних військ Руже і жваво розробляє проект фортечних стін та укріплень. Можливо, він уже забув «Бойову пісню Рейнської армії», яку написав тієї давно забутої ночі 26 квітня 1792 року, і анітрохи не наважується здогадуватись, читаючи в газетах про інший гімн, іншу бойову пісню, яка блискавично завоювала Париж, що ота переможна «Пісня марсельців» слово в слово і такт у такт є не чим іншим, як створеним у ньому й над ним дивом тієї ночі. Але яка жорстока іронія долі: буяючи до всіх небес, долинаючи до зір, ця мелодія не пориває й не підносить лише єдину людину, а саме: чоловіка, який створив її. Ніхто в цілій Франції не дбає про капітана Руже де Ліля, величезна слава, яку коли-небудь мала пісня, належить тільки пісні, і жодна тінь тієї слави не падає на її творця Руже. Його прізвище не друкують на текстах, а господарі тієї доби не звертають на нього ніякої уваги, та й він сам ніколи не віддається прикритим спогадам. Адже – геніальний парадокс, який здатна вигадати тільки історія – творець революційного гімну – ніякий не революціонер, навпаки: той, хто як ніхто інший вів далі революцію своєю безсмертною піснею, хотів би всіма силами зупинити її. Коли марсельці й паризька потлоч – із його гімном на вустах – штурмували Тюільрі й повалили короля, Руже вже стало досить революції. Він відмовляється складати присягу республіці і радше покинув би свою службу, ніж служив би якобінцям. Але слова «*liberté chérie*», «люба свобода», в його гімні для цього чесного чоловіка аж ніяк не пусті: нові тирани і деспоти в Конвенті йому огидні не меншою мірою, ніж він ненавидить коронованих і помазаних по той бік кордону. Він відверто висловлює своє невдоволення Комітетом громадського порятунку, коли його приятеля, мера Дітріха, хрещеного батька «Марсельєзи», і генерала Люкнера, якому вона була присвячена, а також усіх офіцерів та аристократів, які того вечора були її першими слухачами, потягли на

гільйотину, і невдовзі вже виникла гротескна ситуація, бо поета революції арештували як контрреволюціонера, і його, саме його звинуватили на суді в зраді батьківщини. Тільки 9 термідора, яке разом із падінням Робесп'єра відімкнуло в'язниці, врятувало Французьку революцію від ганьби за передачу творця її безсмертної пісні «національній бритві».

Але все-таки то була б героїчна смерть, а не таке жалюгідне згасання в пітьмі, яке спіткало Руже. Нещасний Руже більш ніж на сорок років, на тисячі й тисячі днів пережив єдиний справді творчий день свого життя. З нього зняли мундир, у нього забрали пенсію, вірші, опери та тексти, які він написав, не друкували і не ставили в театрі. Доля не простила дилетантові, що він, не покликаний, проник у лави безсмертних. Дрібна людина заповнює своє дріб'язкове життя всякими дрібними і не завжди чистими оборудками. Карно, а згодом Бонапарт марно намагалися зі співчуття допомогти бідоласі. Щось у характері Руже стало безнадійно отруєним і дивним унаслідок жорстокості випадку, коли Господь і геній увійшли в нього на три години, а потім знову відкинули його у власну нікчемність. Руже з усієї сили лається і сперечається, пише Бонапарту, що хотів допомогти йому, зухвалі й патетичні листи, прилюдно вихваляє себе за те, що на народному референдумі голосував проти нього. Різні оборудки вплутали його в темні афери, і через котрийсь із незліченних векселів він був змушений навіть познайомитися з борговою в'язницею Сен-Пеларжі. Ніде не здобувши любові, зацькований кредиторами, постійно перебуваючи під наглядом поліції, він зрештою заповз кудись у провінцію і, немов із могили, ізолюваний і забутий, прислухається звідти до долі своєї безсмертної пісні; він ще пережив мить, коли «Марсельєза» з переможними арміями прокотилася по Європі, а потім мить, коли Наполеон, тільки-но ставши імператором, наказав викреслити її з усіх програм як надто революційну, а Бурбони заборонили цілковито. Озлоблений стариган лише здивувався, коли через одне покоління Липнева революція 1830 року знову в усій давній силі

відновила його слова і мелодію на барикадах Парижа, а король-громадянин Луї-Філіп призначив йому як творцеві невеличку пенсію. Занедбаному і забутому видається дивом, що про нього взагалі ще пам'ятають, але це радше мимобіжний спогад, і коли 1836 року сімдесятишестирічний чоловік зрештою помер у Шуазі-ле-Руа, ніхто вже не знає і не пам'ятає його ім'я. Знову минуло кілька поколінь, і тільки під час Світової війни, коли «Марсельєза», що давно вже стала національним гімном, знову лунала войовниче на всіх фронтах Франції, наказали, щоб тіло малого капітана Руже помістили на тому самому місці в соборі Інвалідів, де лежить тіло малого лейтенанта Бонапарта, отож украй не ушавлений творець вічної пісні нарешті відпочиває в крипті слави своєї батьківщини від розчарування, що він був не ким іншим, як поетом і творцем однієї ночі.

Світова хвилина Ватерлоо

Наполеон, 18 червня 1815 року

Доля лине до могутніх і схильних до насильства. Довгі роки вона, мов слуга, кориться комусь одному: Цезареві, Александру, Наполеонові, бо любить стихійних людей, що подібні до неї самої, до незбагненої стихії.

Але іноді, і то завжди вкрай рідко, вона, пройнявшись дивним настроєм, піддається комусь байдужому. А інколи – і це найдивовижніші миті в світовій історії – нитки фатуму на одну непевну хвилину потрапляють до нікчемних рук. Такі люди завжди більш налякані, ніж ошасливлені бурею відповідальності, що втягнула їх у героїчну світову гру, і майже завжди, затремтівши, випускають із рук накинута їм долю. Дуже рідко людина могутньою рукою підносить нагоду, яка їй трапилась, і себе разом із нею. Адже величне дається незначному лише на секунду, і той, хто проґавить його, вже ніколи не буде обласкавлений ним удруге.

Груші

Серед танців, любовних романів, інтриг і суперечок Віденського конгресу просвістіла, наче випущене гарматне ядро, звістка, що Наполеон, цей скутий лев, вирвався зі своєї клітки на Ельбі, – і вже мчать на всі боки вісники. Наполеон здобув Ліон, прогнав короля, війська з давніми імператорськими прапорами переходять на його бік, він у Парижі, в Тюїльрі, марні були Лейпцизька битва і двадцять років людовбивчих війн. Немов збиті до купи однією силою, міністри, – англійський, прусський, австрійський, – які щойно плаксиво сперечалися, доходять згоди, російську армію похапцем знову

мобілізують, щоб тепер уже остаточно вирвати владу з рук узурпатора; ще ніколи Європа легітимних імператорів і королів не була такою єдиною, як у ті години першого обурення. З півночі на Францію наступає Веллінгтон, йому на поміч іде прусська армія під командою Блюхера, на Рейні споряджається Шварценберг, а як резерв повільно й важко ступають по Німеччині російські війська.

Наполеон єдиним поглядом збагнув смертельну небезпеку. Він знає: немає часу чекати, аж поки збереться вся зграя. Треба розділити їх, напасти на когось одного, на прусаків, англійців чи австрійців, перше ніж вони стануть європейською армією і загибеллю для його імперії. Він має спішити, бо вже прокидаються невдоволені і в його країні, він повинен стати переможцем до того, як зміцніють республіканці й поєднуються з роялістами, до того, як Фуше, цей двоязиковий і невловний, у союзі з Талейраном, своїм суперником і віддзеркаленням, підступно переріжуть йому ззаду сухожилки. Він повинен у єдиному залізному пориві скористатися бурхливим ентузіазмом армії й рушити на ворогів; кожен день – це втрата, кожна година – небезпека. Тож він похапцем кинув брязкітливу гральну кість на найкривавіше бойовище Європи – Бельгію. 15 червня о третій годині ранку передові полки великої – і поки що єдиної – армії Наполеона перейшли кордон. 16 червня коло Ліньї вони вже наскочили на прусську армію й відкинули її. Це перший удар пазурами пораненого лева, страхітливий, але аж ніяк не смертельний. Розбита, але не знищена, прусська армія відступила до Брюсселя.

Тепер Наполеон вирушив для другого удару – по Веллінгтону. Він не може собі дозволити звести дух, бо кожен день дає супротивнику нові підкріплення, а країна позаду нього і знекровлений, неспокійний французький народ повинні сп'яніти від вогненної сивухи звістки про перемогу. 17 червня Наполеон і далі суне вперед з усією своєю армією аж до пагорбів Катр-Бра, де окопався Веллінгтон, той незворушний ворог із залізними нервами. Ще ніколи розпорядження Наполеона не були такі обачні, ще ніколи його

військові накази не були ясніші, ніж того дня, він думає не тільки про напад, а й про свої небезпеки: можливість, що розбита, але не знищена армія Блюхера може з'єднатися з армією Веллінгтона. Прагнучи запобігти цьому лиху, він відокремив частину своєї армії, щоб вона крок за кроком відганяла прусську армію й не давала їй приєднатися до англійців.

Командування цим допоміжним військом Наполеон доручив маршалові Ґруші: пересічному чоловікові, доброму, чесному, порядному, надійному, не раз випробуваному командирові кінноти, але командирові кінноти і не більше. Ґруші – не палкий і поривний нещадний воїн-кавалерист, як Мюрат, не стратег, як Сен-Сір і Бертєс, не герой, як Ней. Жодна войовнича кіраса не прикрашала йому груди, жоден міф не огортав його постать, ніяка помітна риса не надавала йому слави і становища в героїчному світі наполеонівської легенди; тільки його неуспіх, тільки невдача, яка спіткала його, надала йому слави. Двадцять років він воював на всіх бойовищах від Іспанії до Росії, від Голландії до Італії, поволі піднявся щаблями аж до зірки маршала, не те що незаслуженої, але без особливих звитяг. Австрійські кулі, єгипетське сонце, арабські кинджали, російські морози прибрали з його шляху попередників. Дезе загинув під Маренґо, Клебер – у Каїрі, Ланн – під Ваґрамом; Ґруші не пробивав собі шляху до найвищої гідності, той шлях прочистили йому кулі за двадцять років війни.

Наполеон добре знав, що Ґруші – і не герой, і не стратег, а тільки надійний, вірний, мужній і розважливий чоловік. Але половина його маршалів лежала в землі, решта, невдоволені, лишилися у своїх маєтках, утомившись від нескінченних біваків, тож Наполеон був змушений доручити вирішальне завдання пересічному чоловіку.

17 червня об одинадцятій годині ранку, через день після перемоги під Ліньї, за день до Ватерлоо, Наполеон уперше передав маршалові Ґруші самостійне командування. На одну мить, на один день скромний Ґруші вийшов із військової ієрархії в світову історію. Лише на одну мить, зате на яку мить! Накази Наполеона були ясні. Поки

він сам іде на англійців, Ґруші з третиною армії має переслідувати прусську армію. Начебто просте доручення, пряме і зрозуміле, а водночас і таке, що потребує гнучкого розуму, і двосічне, наче меч. Бо водночас із тим переслідуванням Ґруші доручили перебувати в постійному зв'язку з головною армією.

Маршал, вагаючись, прийняв командування. Він не звик діяти самостійно, його безініціативна розважливість почувається краще, коли геніальний погляд імператора наказує йому, як діяти. Крім того, він відчуває за плечима невдоволеність своїх генералів, а можливо, навіть невиразний помах крил долі. Тільки близькість штаб-квартири заспокоює маршала, бо лише три години швидкого маршу відокремлюють його армію від армії імператора.

Ґруші прощається серед зливи. Його солдати повільно йдуть по розмитій глинистій землі вслід за пруссаками або принаймні в тому напрямі, де, як припускали, перебуває Блюхер зі своїм військом.

Ніч у Каю

Північний дощ іде нескінченно. Мов мокре стадо, ступають у пільмі Наполеонові полки, кожен воїн несе на своїх підшвах по кілограму болота, ніде нема ніякого притулку, ніякої хати чи покрівлі. Солома надто розмокла, щоб лягати на неї, тому десять або дванадцять солдатів туляться разом і сплять сидячи, спина до спини під зливою. Та й сам імператор не має спочинку. Гарячкова нервозність цькує і пронизує його, рекогносцировку годі провести через непроглядну темінь, розвідники повідомляють украй плутані звістки. Наполеон ще не знає, чи Веллінґтон прийме битву, від Ґруші немає повідомлення про пруссаків. Тож о першій годині ночі він сам – байдужий до шумливого прориву небес – обходить усі форпости аж до того, що перебуває на відстані гарматного пострілу від англійського табору, де вряди-годи видніє серед туману тьмяне, задимлене світло, і розробляє план нападу. Тільки коли засіріло,

повертається Наполеон на ферму Каю, у свою жалюгідну штаб-квартиру, і бачить там перші повідомлення від Груші: неясні звістки про відступ пруссаків і неодмінно заспокійливі обіцянки йти за ними. Мало-помалу дощ ущух. Імператор нетерпляче ходить по кімнаті й поглядає на жовтий обрій, чи нарешті не відкриються простори, а отже, з'явиться й змога почати вирішальну битву.

О п'ятій годині ранку – дощ уже припинився – яснішають і душевні хмари, спонукаючи до рішучості. Віддано наказ о дев'ятій годині бути готовими до бою і рушати вперед. Ординарці розсипались в усі боки. Невдовзі сурми дали сигнал до збору. Тільки тепер Наполеон лягає на похідне ліжко, щоб дві години поспати.

Ранок перед Ватерлоо

Дев'ята година ранку. Але війська зібралися ще не всі. Розмочений триденним дощем ґрунт обтяжує кожен рух і не дає змоги вчасно вивести вперед артилерію. Тільки мало-помалу з'являється сонце, дме поривчастий вітер, але це не сонце Аустерліца, яскраве і з обіцянками щастя, тутешнє північне світило лише тьмяним блиском понуро осяває землю. Нарешті війська готові, і тепер, перед початком битви, Наполеон на своїй білій кобилі ще раз їде вздовж усього фронту. Орли на прапорах опускаються нижче, немов під бурхливим вітром, вершники войовниче вимахують шаблями, а піші піднімають на багнетах для вітання свої ведмежі шапки. Всі барабани вистукують несамовитий дріб, сурми шлють назустріч полководцю свою пронизливу радість, але ці всі іскристі тони заглушує, мов грім, радісний крик сімдесятьох тисяч солдатських горлянок, що котиться над полками: «*Vive l'Empereur!*»^[6]

Жоден парад за двадцять років наполеонівських війн не був величнішим і таким сповненим ентузіазму, як цей останній. Тільки-но відлунали заклики, об одинадцятій годині, – на дві години пізніше, ніж передбачено, на дві фатальні години пізніше! – гармаші

отримали наказ обстріляти картечню червоні мундири на пагорбі. Потім рушив із пішими солдатами Ней, «*le brave des braves*», «сміливець над сміливцями», почалася вирішальна для Наполеона мить. Цю битву описували незліченну кількість разів, але ми ніколи не втомимося читати про її мінливий перебіг чи то в чудовому описі Вальтера Скотта, чи то в епізодичному описі Стендаля. Битва була велична та розмаїта і здалеку, і зблизька, і з пагорба полководця, і з сідла кірасира. То був шедевр напруги і драматизму з ненастанними переходами від страху до надії, що раптом досяг кульмінації в мить катастрофи. То був взірєць справжньої трагедії, бо доля цієї битви визначила долю Європи, фантастичний феєрверк Наполеонового життя пишно, наче ракета, ще раз спалахнув на всіх небесах, а потім згас назавжди в миготливому падінні.

Від одинадцятої години до першої французькі війська штурмували височини, займали села й позиції, їх виганяли відти, вони знову дерлися вгору і штурмували. Вже десять тисяч полеглих укрили глинистий мокрий пагорб пустої землі, і не досягнуто ще нічого, крім виснаження по обидва боки. Обидва війська втомлені, обидва полководці занепокоєні. Обидва знають, що перемога належить тому, хто перший отримає підкріплення: Веллінгтон – від Блюхера, Наполеон – від Ґруші. Наполеон раз по раз нервово хапається за підзорну трубу, посилає щоразу нових ординарців; якби вчасно надійшов його маршал, сонце Аустерліца знову засяло б над Францією.

Помилка Ґруші

Ґруші, що, не здогадуючись, тримав у руках Наполеонову долю, тим часом, згідно з наказом, вирушив увечері 17 червня й переслідував у визначеному напрямі пруссаків. Дощ припинився. Безтурботно, наче в мирній країні, йдуть роти молодих хлопців, які

тільки вчора вперше понюхали порох, але ворога й далі не видно, ніде немає жодного сліду розбитої прусської армії.

Аж раптом, саме тоді, коли маршал снідав нашвидку в якійсь селянській хаті, здригнулася земля під ногами воїнів. Усі прислухалися. Знову і знову глухо прокотився, вже згасаючи, звук: то ревіли гармати, далекі вогненні батареї, а втім, не дуже й далекі, щонайбільше на відстані трьох годин. Кілька офіцерів лягли по-індіанському на землю, щоб виразніше визначити напрям. Ненастанно і глухо долинає той далекий звук. Це канонада перед Сен-Жаном, початок битви під Ватерлоо. Ґруші скликає раду. Жерар, його заступник, гаряче й палко вимагає: «*Il faut marcher au canon*»^[7], чимшвидше в бік стрілянини! Другий офіцер погоджується з ним: треба чимшвидше туди. Ніхто з них не сумнівається, що імператор зіткнувся з англійцями й почалася важка битва. Ґруші вагається. Звикнувши до послуху, він боязливо дотримується написаного аркуша, наказу імператора переслідувати пруссаків, які відступають. Жерар, помітивши його вагання, стає наполегливішим: «*Marchez au canon!*» – і вимога заступника командувача перед двадцятьма офіцерами і цивільними звучить не як прохання, а як наказ. Це розсердило Ґруші. Він твердо й суворо пояснює, що не може відступити від свого обов'язку, поки не отримає від імператора іншого наказу. Офіцери розчаровані, гармати гримлять серед лиховісного мовчання.

Тоді Жерар спробував востаннє: він палко благає, щоб принаймні йому з його дивізією і частиною кавалерії дозволили навідатись на бойовище, і зобов'язується вчасно повернутися. Ґруші думає. Він думає одну секунду.

Світова історія за мить

Ґруші думає одну секунду, і та секунда вирішує його долю, долю Наполеона і долю світу. Та секунда в селянській хаті у Вальгаймі

вирішила долю всього XIX сторіччя, і вона зависла на вустах – безсмертна мить – цілком порядного, абсолютно пересічного чоловіка, вона лежить, рівна й відкрита, в руках, які нервово жмакають фатальний наказ імператора. Якби Ґруші тепер здобувся на мужність, був сміливим, не виконав наказ унаслідок віри в себе і очевидні знаки, Франція була б урятована. Але несаможиттєва людина завжди кориться написаному, а не поклику долі.

Тому Ґруші енергійно відмахується. Ні, було б безвідповідально ще раз ділити такий малий корпус. Приписане йому завдання – переслідувати пруссаків, більш нічого. Він відмовляється діяти всупереч наказові імператора. Офіцери пригнічено мовчать. Навколо маршала запановує тиша. І серед тієї тиші минає безвороття те, що слова та дії вже ніколи не зможуть зловити: вирішальна секунда. Веллінгтон переміг.

Отож вони йдуть далі, Жерар і Вандам із гнівно стиснутими кулаками, і Ґруші, невдовзі стривожений, а згодом дедалі більш невпевнений: адже дивно, й досі ніде немає ані сліду пруссаків, вочевидь вони змінили напрям свого руху на Брюссель. А скоро розвідники повідомляють про підозрілі ознаки, що відступ пруссаків перетворився у фланговий марш у бік бойовища. Ще був би час у крайньому поспіху прийти на допомогу імператорові, і Ґруші дедалі нетерплячіше чекає посланця, наказу повернутися. Але немає ніякої звістки. Тільки глухо і щоразу далі гримлять гармати понад землею, яка здригається: понад гральною кістю Ватерлоо.

Пополудні під Ватерлоо

Тим часом настала перша година. Щоправда, чотири атаки французів відбиті, але вони значно ослабили центр Веллінгтона, і Наполеон уже готується до вирішального штурму. Наказує зміцнити батареї і, перше ніж канонада затягне поміж пагорбами свою димову завісу, востаннє озирає бойовище.

І помічає на північному сході, наближення темної тіні, що, здається, вийшла з лісів: нові війська! В той бік одразу повертаються всі підзорні труби: може, то Ґруші, що сміливо переступив наказ і тепер, мов дивом, прибуває вчасної миті? Ні, один приведений полонений повідомляє, що то авангард армії генерала Блюхера, прусські війська. Імператор уперше здогадався, що розбита прусська армія, напевне, відірвалася від переслідування, щоби вчасно з'єднатися з англійцями, тоді як третя частина його військ марно маневрує в порожнечі. Імператор одразу пише листа Ґруші з дорученням за всяку ціну підтримувати зв'язок і перешкодити участі пруссаків у битві.

Маршал Ней одразу отримує наказ наступати. Веллінґтона треба повалити до прибуття пруссаків: жодна дія вже не видається занадто сміливою, коли так раптом зменшилися шанси. Увесь пополудень минає в страхітливих нападах на плато зі щоразу свіжими пішими військами, щоразу вони штурмують розстріляні села, щоразу їх відкидають назад, щоразу здійснюється нова хвиля з розгорненими знаменами назустріч уже розшматованим каре. Але ще утримує Веллінґтон позиції, ще досі немає ніякої звістки від Ґруші. «Де Ґруші? Де тиняється той Ґруші?» – нервово бурмоче імператор, дивлячись, як поступово вступає в бій прусський авангард. Полководці імператора теж стають нетерплячі. Вирішивши одразу покласти всьому край, маршал Ней – не менш відчайдушно сміливий, ніж Ґруші розважливий (під Неєм уже вбито троє коней) – кидає всю французьку кавалерію в єдину атаку. Десять тисяч кірасирів і драгунів рушають у той страхітливий наступ смерті, розбивають каре, рубаять канонірів і розпорошують перші лави. Щоправда, і на них тиснуть згори, але сила англійської армії виснажується, кулак, що охопив той пагорб, починає слабнути. А коли вже вдсятеро менша французька кавалерія була змушена відкотитись під гарматними пострілами, Наполеон посилає свій останній резерв, стару гвардію, що важким і повільним кроком іде штурмувати пагорб, завоювання якого визначить долю Європи.

Вирішальна битва

З обох сторін ненастанно гримлять від ранку чотириста гармат. На лінії зіткнення бряжчать кавалькади вершників проти вогнених каре, барабанні палички невпинно колотять лунку напнуту шкіру, вся рівнина здригається від розмаїття звуків! Але вгорі, на обох пагорбах, обидва полководці дослухаються понад людською бурею до чогось іншого. Дослухаються до найтихішого звуку.

Два годинники тихенько, наче б'ються пташині серця, цокають у їхніх руках над розбурханими масами. Наполеон і Веллінгтон – обидва цупко вхопилися за хронометри і рахують секунди і хвилини, які мають принести їм останню вирішальну допомогу. Веллінгтон знає, що Блюхер близько, а Наполеон сподівається на Ґруші. Обидва полководці вже не мають резервів, і той, хто першим прийде на допомогу, вирішить долю битви. Обидва дивляться в підзорні труби на край лісу, де тепер, наче легенька хмарка, починає показуватись прусський авангард. Але чи це тільки окремі вершники, а чи вся прусська армія, що тікає від Ґруші? Англійці вже насилу чинять останній опір, але й французькі війська виснажені. Два війська – немов два борці, що сапаючи стоять з уже покаліченими руками один навпроти одного, затамувавши віддих, перше ніж схопитися востаннє: настала незворотна мить вирішальної битви.

Нарешті, загриміли гармати з флангу у прусаків: перестрілки, рушничний вогонь! «*Enfin Grouchy!*», «Нарешті Ґруші!» – зітхає Наполеон. Покладаючись на безпечний фланг, він збирає останні війська і знову кидає їх на центр Веллінгтона, щоб зламати англійський засув перед Брюсселем, висадити в повітря браму Європи.

Але той вогонь у відповідь був лише наслідком помилки: прусаків, які підступали до бойовища, ввели в оману чужі мундири, і вони почали стріляти по ганноверцях; помилковий вогонь невдовзі припинився, і тепер безперешкодно, широко і могутньо маса

пруссаків ринула з лісу. Ні, то не Груші, що надійшов зі своїми військами, а Блюхер, а разом з ним і згуба. Ця звістка швидко поширилася серед імператорських військ, вони почали відступати, і то в жалюгідному порядку. А Веллінгтон збагнув вирішальну мить. Підїхав до краю пагорба, який боронили з таким успіхом, зняв капелюха й махнув ним над головою в бік ворога, що похитнувся. Його війська миттю зрозуміли тріумфальний жест. Одним рухом піднялося все, що лишилося від англійських військ, і кинулось на ослаблені лави. Водночас із боку на виснажену, розбиту армію налетіла прусська кавалерія, гучно розлігся крик, найзгубніший: «*Sauve qui peut!*», «Рятуйся, хто може!» Кілька хвилин, і Велика армія – вже не що інше, як нестримний і поривний потік страху, який захоплює все, навіть самого Наполеона. Наче в безборонну і нечутливу воду, врубается, підостроживши коней, прусська кавалерія в той швидкоплинний потік, що відступає, у вільному пориві вона виловлює з крикливої піни моторошного страху карету Наполеона, військовий скарб і всю артилерію. Тільки ніч, що настала, врятувала імператорові життя і свободу. Але той, хто опівночі, брудний і очманілий, у якомусь нікчемному сільському шинку втомлено падає на стілець, уже не імператор. Його імперія, династія і доля скінчилися: малодушність дрібного, незначущого чоловіка розбила те, що двадцять років героїчно будував найсміливіший і найдалекоглядніший.

Падіння в повсякденність

Тільки-но англійський наступ повалив Наполеона, один тоді ще майже безіменний чоловік у легкій кареті помчав по дорозі на Брюссель, а звідти до моря, де чекав корабель. Він поплив до Лондона, щоб там, випередивши урядових посланців, завдяки ще нікому не відомій звістці збурити біржу: то Ротшильд, що завдяки цьому геніальному ходові заснував іншу династію, нову династію.

Наступного дня Англія дізналася про перемогу, а в Парижі Фуше, цей вічний зрадник, дізнався про поразку; в Брюсселі та Німеччині вже бамкають переможні дзвони.

Тільки один чоловік наступного дня нічого не знає про Ватерлоо, хоч і перебуває лише за чотири години ходу від доленосного бойовища: нещасний Груші, що, наполегливий і планомірний, точнісінько відповідно до наказу переслідував пруссаків. Але дивна річ, він ніде їх не бачить, і його чуття опанувала невпевненість. І всякчас десь поблизу дедалі гучніше гримлять гармати, неначе гукають на допомогу. Війська відчують, як здригається земля, і відчують, як кожен постріл влучає їм у серце. Всі тепер знають, що то не дрібні перестрілки, а спалахнула гігантська битва, точиться вирішальна боротьба.

Груші нервово їде поміж своїх офіцерів. Вони уникають розмовляти з ним, їхню пораду він відкинув.

Нарешті полегкість, коли вони коло Варве натрапили на один окремий прусський корпус, на Блюхерів ар'єргард. Немов несамовиті, метнулись французи до укріплень, Жерар попереду всіх, наче прагнув, гнаний похмурим передчуттям смерті. Куля повалила його, замовк найчесніший чоловік. Як настала ніч, французи взяли село, але відчують, що ця дрібна перемога над ар'єргардом не має сенсу, бо й з того боку, де було бойовище, теж уже не долинає жодного звуку. Запанувала німа від страху, моторошно мирна, жахлива, мертва тиша. Всі відчули, що гуркіт пострілів був усе-таки кращим, ніж ця непевність, яка підточувала нерви. Певне, скінчилася битва, битва під Ватерлоо, про яку нарешті (запізно!) дізнався Груші, отримавши листа від Наполеона з проханням про нагальну допомогу. Тож битва скінчилася, гігантська битва, але на чию користь? Французи чекали цілісіньку ніч. Марно! Жодна звістка не доходила до них. Велика армія немов забула про них, і вони стояли марно й безглуздо серед непроглядної пільми. Вранці французи зняли табір і знову рушили в путь, смертельно втомлені і давно вже знаючи, що всі їхні марші та маневри не мають сенсу. Нарешті, о

десятій годині ранку, прискакав один офіцер Генерального штабу. Йому допомогли спішитись і засипали запитаннями. Але він, з обличчям, спустошеним жахом, із волоссям, мокрим на скронях, і тремтячи від надлюдської напруги, бурмотів лише незрозумілі слова, слова, яких вони не розуміли, не могли і не хотіли зрозуміти. Його вважали за божевільного, за п'яного, коли він повідомив, що вже немає імператора, немає імператорської армії, Францію втрачено. Але мало-помалу від нього дізналися всю правду, приголомшливу новину, що прибиває до смерті. Груші стоїть блідий і тремтячи спирається на шаблю: він знає, що тепер починається мучеництво його життя. Але рішуче бере на себе невдячний тягар усієї провини. Підпорядкований, нерішучий підлеглий, що у величну секунду невидного вирішення долі, засвідчив свою неспроможність, тепер з огляду на близьку небезпеку знову став чоловіком і майже героєм. Він одразу збирає офіцерів і – зі сльозами гніву й жалоби в очах – виголошує коротку промову, в якій і виправдовує своє зволікання, і нарікає на нього. Мовчки слухають його офіцери, які ще вчора гнівались на нього. Кожен міг би звинуватити маршала і вихвалитися, що його думка була краща. Але ніхто не наважується на це і ніхто не хоче. Офіцери мовчать і мовчать. Несамовитий жаль скував їм уста.

І саме тоді, після втраченої миті, засвідчує Груші – тепер уже запізно – все своє військове мистецтво. Всі його великі чесноти, продуманість, енергійність, обачність і сумлінність проясніли, відколи він знову покладається на себе, а не на письмовий наказ. Обступлений з усіх боків уп'ятеро численнішим військом, він поміж ворогів веде – майстерний тактичний хід – своє військо назад, не втративши жодної гармати, жодної людини, і врятував Франції, врятував імператорові їхню останню армію. Але, коли повернувся, вже нема імператора, щоб подякувати йому, немає ворога, якому можна було б протиставити військо. Груші прийшов запізно, запізно назавжди, і, навіть коли ззовні його життя ще піднялося вгору і його призначили головнокомандувачем, пером Франції, і він на кожній посаді діяв мужньо та енергійно, вже ніщо не могло надолужити

йому тієї миті, яка зробила його господарем долі, і до якої він не доріс.

Отак страхітливо мстить велична мить, яка вкрай рідко трапляється в земному житті, тим, хто покликаний безпідставно, хто не вміє скористатися нею. Всі міщанські чесноти – обачність, слухняність, ревність і розважливість – усі вони безсило розплавившись у жарі величної доленосної миті, яка завжди вимагає тільки геніїв і перетворює їх в образ, що лишається на роки. Вона зневажливо відтручує нерішучого і вогненними руками підносить тільки сміливого, цього іншого бога на землі – до небес героїзму.

Марієнбадська елегія

Ґете між Карлсбадом і Веймаром, 5 вересня 1823 року

5 вересня 1823 року по дорозі з Карлсбада на Еґер повільно котилася дорожня карета: ранок здригався вже по-осінньому холодний, неприємний вітер провівав поля з уже зібраним урожаєм, але над широкими краєвидами ще напиналося синє небо. У кареті сиділо троє чоловіків: фон Ґете, таємний радник великого герцога Саксонсько-Веймарського (саме отак, пишаючись, записували Ґете в списку пацієнтів у Карлсбаді) і двоє його вірних супутників: старий слуга Штадельман і секретар Джон, чия рука в новому сторіччі записувала вперше майже всі вірші Ґете. Жоден з них не казав ані слова, бо після виїзду з Карлсбада, де молоді жінки та дівчата, проводжаючи, тиснулися з поцілунками та вітаннями, вуста пристаркуватого чоловіка вже не розтулялися. Він незворушно сидів у кареті, тільки зосереджений, занурений у душу погляд свідчив про внутрішній рух. На першій станції, де міняли коней, обидва супутники бачили, як Ґете поспіхом записував олівцем слова на якомусь випадковому аркуші паперу, і така сцена повторювалася всю дорогу до Веймара, і під час їзди, і на станціях. У Цвотау, тільки-но прибувши туди, в замку Ґартенберг наступного дня, в Еґері, а далі в Поснеку – всюди він похапцем записував те, що спершу було продумане в труській дорожній кареті. А в щоденнику лише лаконічно згадано: «Редагував вірш» (6 вересня), «У неділю писав вірш далі» (7 вересня), «По дорозі ще раз проглянув вірш» (12 вересня). У Веймарі, в пункті призначення, вірш уже дописано, і цей вірш – не що інше, як Марієнбадська елегія, найважливіший, особисто найінтимніший, а тому ще й улюблений вірш старечих літ Ґете, його героїчного прощання і звитяжного нового початку.

«Щоденник душевного стану» – так одного разу назвав Ґете цей вірш у розмові, і, мабуть, жоден аркуш щоденника його життя не такий відвертий і ясний своїм походженням та формуванням, як цей документ його найпотаємніших почуттів, який трагічно запитує і трагічно нарікає; жоден ліричний вилив його юних літ не виник отак безпосередньо з конкретного приводу і події, в жодному творі ми не маємо змоги бачити, як він поставав отак рядок за рядком, строфа за строфою, година за годиною, як у цій «дивовижній пісні, що опановує нас», у цьому найглибшому, найзрілішому, справді по-осінньому розжевреному пізньому вірші сімдесятичотирирічного чоловіка. І водночас цей «витвір украй палкого стану», як Ґете охарактеризував його Еккерману, свідчить про найпіднесеніше смирення перед формою: отак відкрито й водночас таємниче найвогненніша мить життя обернулася у поетичну побудову. Ще й нині, через понад сотню років, на тому чудовому аркуші галузистого і бурхливого життя Ґете та мить не зів'яла й не потьмяніла, і цей день, 5 вересня, ще цілі сторіччя зберігатиметься, нестертий, у пам'яті та почуттях прийдешніх німецьких поколінь.

На тому аркуші, в тому вірші, в тій людині тієї миті променилася рідкісна зоря відродження. В лютому 1822 року Ґете пережив найтяжчу хворобу, невідступна гарячка струшувала тіло, багато годин поспіль видавалося, ніби свідомості, а водночас і самого поета вже немає. Лікарі, що не бачили ніяких виразних симптомів і лише відчували небезпеку, були безпорадні. Але хвороба зненацька, як прийшла, так і зникла: в червні Ґете поїхав у Марієнбад цілком зміненим чоловіком, бо мало не видавалося, що той напад хвороби був лише симптомом душевного омолодження, «нової статевої зрілості»; замкнений, затверділий педантичний чоловік, у якому поетичне майже зашкарубнуло до вченості, через кілька десятиріч уже знову всім єством дослуховується до почуттів. Музика «розгортає його», як казав Ґете, він навряд чи може грати на роялі, бо на очі йому майже одразу навертаються сльози, а надто тоді, коли

чує, як на роялі грає така гарненька жіночка, як Шимановська; він шукає молодості в найглибшому інстинкті, і товариші з подивом дивляться, як сімдесятичотирирічний чоловік до півночі базикає з жінками, бачать, як він, після багаторічної перерви, знову стає до танцю, причому йому, як гордо розповідає він, «під час зміни дам у руки дістаються здебільшого найгарніші діти». Його застигле єство наче дивом розтануло того літа, і, хоч яка тепер тріснута його душа, вона піддається владі давнього чарівника, вічної магії. Щоденник зрадливо повідомляє про «милі сни», які всякчас пробуджують у ньому «давнього Вертера»; жіноча близькість надихає його на віршики, жартівливі ігри та підсміювання, як і тоді, коли півсторіччя тому він повадився так із Лілі Шенеман. Але у виборі жінки він ще невпевнено вагається: спершу звертає свої вже одужалі почуття до вродливої Полін, а потім до дев'ятнадцятирічної Ульріке фон Левецов. П'ятнадцять років тому він любив і шанував її матір і вже рік суто по-батьківському жартує з «донечкою», але тепер прихильність виростає до пристрасті, ще однієї хвороби, яка опановує всю його істоту і глибше струшує у вулканічному світі почуттів, ніж будь-яке переживання за багато років. Сімдесятичотирирічний чоловік захоплюється, наче хлопчисько: тільки-но почувши на променаді сміхотливий голос, він кидає роботу і квапиться без капелюха і цівки до веселої дитини. Але й залицяється до неї, наче юнак, наче чоловік: відбувається гротескна театральна вистава, ледь сатирична у своєму трагізмі. Потай порадившись із лікарем, Гете звіряється найдавнішому зі своїх супутників, великому герцогові, з проханням, чи не міг би він для нього попросити в пані Левецов руки її доньки Ульріке. Великий герцог, пригадавши багато безумних спільних жіночих ночей за п'ятдесят років, мабуть, тихо і зловтішно посміявся над чоловіком, якого Німеччина і Європа шанують як наймудрішого з мудрих, як найбільш зрілий та освічений дух сторіччя, проте врочисто вдягає зірку та орден і йде просити для сімдесятичотирирічного чоловіка руку дев'ятнадцятирічної дівчини до її матері. Про відповідь точно

не відомо, здається, вона полягала в тому, мовляв, треба зачекати, подумати. Тож сват Ґете не має ніякої впевненості, і поет задовольняється лише побіжними поцілунками, зичливими словами, а тим часом його наповнює дедалі палкіше бажання ще раз набути молодість у такій ніжній постаті. Вічно нетерплячий знову змагається за найвищу прихильність миті: віддано їде за коханою з Марієнбада в Карслбад, але й там знаходить тільки невпевненість для вогненності свого жадання, а коли сонце сідає, його муки тільки посилюються. Зрештою наближається мить прощання, без обіцянок, без запевнень, і тепер, коли котиться карета, відчуває здогадливий, що те страхітливе в його житті скінчилося. Але тієї похмурої години є напхваті давня розрада, що завжди товаришить найтяжчому болеві: над стражденним схиляється геній, і той, хто в земному вже не знаходить утіхи, кличе Господа. Ґете знову тікає, як і безліч разів до того, а тепер уже востаннє, з переживання в творчість, і в дивовижній удачності за цю останню ласку сімдесятичотирирічний чоловік пише як епіграф до свого теперішнього вірша рядки зі свого написаного сорок років тому «Тассо», щоб знову з подивом пережити їх:

Коли людину біль онімував, / дав бог мені сказати, як я мучусь^[8].

Замислено сидить сивий чоловік у кареті, що котиться вперед, прикро збентежений непевністю внутрішніх запитань. Ще рановранці Ульріке з сестрою поквапилась до нього задля «бурхливого прощання», ще поцілували його юні кохані вуста, але чи був той поцілунок ніжним, а чи просто дочірнім? Чи зможе вона любити його, чи не забуде його? А чи син і невістка, які неспокійно чекають на багату спадщину, терпітимуть шлюб, і чи світ не глузуватиме з нього? Чи не видасться він Ульріке старим наступного року? А як побачить її, чого можна сподіватися від нової зустрічі?

Неспокійно ворухаться запитання. І раптом одне, найістотніше, формується в рядок, у строфу, запитання, яке перетворює нужду у вірш, Господь явив йому ласку «сказати свою муку». Безпосередньо, немов оголений, удирається крик у вірш, як могутній початок душевного руху:

*І що мені ця зустріч може дати, / ця нерозпукла квітка
поранкова? Тепер ти вільний в пекло й рай ступати, / та в'яже
дух вагання загадкове!*

І тепер біль лине в кришталеві строфи, на диво очищені від власного збурення. І коли поет, обходячи хаотичну скруту свого внутрішнього стану, «душну атмосферу», інколи випадково піднімає очі, з карети, що котиться, він бачить по-ранковому тихі богемські краєвиди, божественний мир, протиставлений його неспокою, і щойно побачений образ уже переходить у вірш:

*А чи ж не годі? / Натрудилися руки:/ шумлять сади – там, де
стриміли скелі. / Хіба врожай не визрів? Сині луки / лямують
річку, займища, оселі. / І чи не надимають безмір світу / твоїх
фантазій виплекані діти?*

Але самотньо Гете в цьому світі. В такі наповнені пристрастю секунди він геть усе сприймає в зв'язку з постаттю коханої і магічно згущує спогад до прояснілого оновлення:

*Мов зітканий із райдужних мережив, / ширяє серафим над
сонмом хмар, / небесної прозорості одежі / гнучкого стану
повивають чар, / і стежиш ти, як кружеляти стане / з усіх
видінь найбільш кохане.*

*Задосить миті, / щоб тривку подобу / впіймати в
мерехтливому видінні. / Старе, вернись, аби одну оздобу / я
відрізнити міг у миготінні забутих лиць. Нехай рука напише /
лиш те одне, що серцю наймиліше.*

Тільки-но поважчавши, образ Ульріке набуває вже чуттєвих форм. Гете описує, як дівчина приймала його і «помалу ошаслилювала», як вона після останнього поцілунку ще «найостанніший» лишила йому на вустах, і тепер оте щастя, про яке згадують із блаженством, старий метр перетворює в найпіднесенішу форму, в одну з найчистіших строф про чуття відданості й любові, яка була коли-небудь написана німецькою чи будь-якою іншою мовою:

*Цнота щедротних наших душ воліла / пречистої сягнути
високості, / щоб вічно безіменне проявило / чарівні назви й
таємниці прости. / Як вабила нас благість! Емпіреї / мені
одслонювались біля неї.*

Але, знову відчувши цей колишній блаженний стан, покинутий страждає від теперішньої розлуки, і тепер проривається його біль, що майже розриває піднесений елегійний настрій довершеного вірша, ота відвертість відчуття, яка виявляється тільки раз на багато років під час спонтанного перетворення безпосереднього переживання. Ця скарга приголомшує:

*Я так тепер далеко! / Чим же мушу / Заповнити свій час? Хіба
я знаю? / А чи в робітні дотрудити душу? / І це мені зтяжко.
Не бажаю. / Так непоборна туга водить мною, / що тільки
умиваюся сльозою.*

А потім підноситься, хоча навряд чи здатний піднятися ще вище, останній, моторошний скрик:

*Полиште мене тут, / о друзі вірні. / Я буду сам брести
драговиною. / Ви ж – далі йдіть. Для вас цей край безмірний, / ця
незглибима вись над головою. / Досліджуйте, збирайте по
дрібниці світ, / що сховав правдиві таємниці.*

*Усесвіт у мені, я в ньому зник без сліду, / адже ж я був
улюбленець богів, / котрі на мене насилали біди, / я ж radoщами*

*й горем багатів. / Тепер боги мені склепили губи, / підносять
вгору й віддають погубі.*

Цей загалом стриманий чоловік ще ніколи не створював такої строфи. Той, хто юнаком умів приховати свої чуття, а вже як чоловік міг стримати їх, той, хто майже завжди виповідав свої найглибші таємниці тільки відображеннями, шифрами і символами, тут, уже як стариган, уперше напрочуд вільно виливає свої почуття. За п'ятдесят років цей чоловік із тонкою чутливістю, видатний ліричний поет, мабуть, ще ніколи не поставав таким живим, як на тому незабутньому аркуші, на тому пам'ятному повороті свого життя.

Отак таємниче, наче рідкісну ласку долі, сприймав цей вірш і сам Ґете. Тільки-но повернувшись у Веймар, він одразу, ще не беручись ні до якої іншої роботи і не звертаючи уваги на хатній клопіт, заходився власноруч каліграфічно й гарно робити копію елегії. Він переписував вірш три дні на особливо дібраному папері, великими врочистими літерами, немов чернець у келії, і ховав його навіть від найближчих родичів, навіть від найвірніших, немов таємницю. Він сам виготовив палітурку, щоб балакучі клієнти не поширили передчасно звістку про вірш, і перев'язав рукопис шовковим шнурком у футлярі з червоного марокену (який він згодом наказав замінити синьою дивовижною лляною стрічкою, яку й досі можна бачити в Архіві Ґете та Шиллера). Дні були дратливі й гнітючі, зі шлюбних планів у домі глузували, син засвідчував навіть відверту ненависть, тож тільки у своїх поетичних словах Ґете міг перебувати коло своєї коханої. Тільки коли гарненька Полін Шимановська навідалася з візитом, поновилися чуття ясних марієнбадських днів і спонукали Ґете бути товариським. 27 жовтня він нарешті запросив до себе Еккермана, і вже з тієї врочистості, з якою Ґете влаштував читання вірша, можна було здогадатися про його особливу любов до свого твору. Слуга поставив на письмовий стіл аж дві лампи, лише тоді Еккерман спробував сісти перед лампами і прочитати елегію.

Згодом мало-помалу приходили й інші люди, але тільки найближчим Ґете давав змогу послухати вірш, бо стерігся Еккерманових слів «наче святощі». Особливе значення цього вірша в житті Ґете стало очевидним уже наступного місяця. Після доброго душевного стану омолодженого чоловіка невдовзі настав злам. Ґете знову здається, ніби йому вже недалеко до смерті, він човгає від ліжка до фотеля, від фотеля до ліжка, не знаходячи спокою; невістка поїхала кудись, син сповнений ненависті, ніхто не дбає про покинутого старого хворого чоловіка, ніхто не допоможе йому порадою. Аж тут приїхав, вочевидь на прохання друзів, Цельтер із Берліна, найщиріший повірник його серця, і одразу побачив внутрішню пожежу. «Що я знаходжу? – здивовано пише він. – Чоловіка, який має такий вигляд, наче його опанувало кохання, все кохання з усією мукою юності». Щоб зцілити Ґете, Цельтер без упину читає йому «з внутрішнім співчуттям» його власний вірш, і Ґете не втомлюється слухати його. «Отже, було слухним, – писав він одужуючи, – що ти через свій багатий на почуття ніжний орган не раз давав мені змогу почути те, що таке любе мені, що я навіть сам собі не можу признатися в цьому». А потім пише далі: «Я не повинен випускати це з рук, але, якщо ми живемо разом, ти повинен мені так довго читати вголос і наспівувати, аж поки вивчиш вірша напам'ять».

Отож прийшло, як казав Цельтер, «одужання від списа, який так тяжко поранив його». Ґете врятувався – цілком можна стверджувати таке, – завдяки цьому віршу. Нарешті мука подолана, остання трагічна надія переможена, мрія про шлюбне життя з любою «донечкою» скінчилася. Ґете знає, що вже ніколи більше не поїде в Карлсбад і Марієнбад, ніколи вже не ввійде у веселий грайливий світ безтурботного, відтепер його життя належить тільки праці. Досвідченому загартованому чоловікові не пощастило почати свою долю спочатку, і тому в його життя входить інше велике слово, а саме: завершення. Він поважно знову звертає погляд на свою творчість, що охоплює шістдесят років, бачить, що вона розпорошена та розвіяна, і вирішує, оскільки він тепер уже не

здатний будувати, то принаймні збиратиме: укладено договір на видання «Зібрання творів», Гете отримав документ про охорону авторських прав. Знову спалахує його любов, яка нещодавно збила його з пантелику через дев'ятнадцятирічну дівчину, до двох найдавніших супутників його молодості: «Вільгельма Майстра» і «Фауста». Гете жваво береться до роботи: на пожовклих аркушах оновлено план, складений ще в минулому сторіччі. Йому не виповнилося ще й вісімдесятьох, як «Літа мандрів Вільгельма Майстра» вже закінчені, а потім вісімдесятиоднорічний чоловік із героїчною мудрістю береться за «головну справу» свого життя, за «Фауста», і закінчує його на сьомому році після трагічних доленосних днів елегії, а потім із не менш шанобливим пієтетом, ніж елегію, приховує від світу печаттю таємничості.

Між цими двома сферами почуттів, між останнім жаданням і останньою відмовою, між початком і завершенням, стоїть як вододіл, як незабутня мить внутрішнього переламу оте 5 вересня, прощання з Карлсбадом, прощання з любов'ю, яке полинуло у вічність завдяки тій приголомшливій скарзі. Той день можна назвати пам'ятним, бо німецька поезія не мала відтоді в чуттєвому аспекті ще величнішої миті, ніж нездоланий потік правічного всепереможного чуття в цьому могутньому вірші.

Відкриття Ельдорадо

Дж. О. Саттер, Каліфорнія. Січень 1848 року

Утомлений від Європи

1834 рік. Американський пароплав пливе від Гавра до Нью-Йорка. Серед *desperados*, один з-поміж сотень, є і Йоганн Август Зуттер, що жив у Рінебергу коло Базеля, тридцятиоднорічний чоловік, що дуже квапився відгородитися світовим океаном від європейського правосуддя. Банкрут, злодій, фальшивник векселів, він кинув напризволяще дружину і трьох дітей, у Парижі з фальшивими документами заробив трохи грошей і тепер шукав нового життя. 7 липня він висадився в Нью-Йорку і два роки вдавався до всяких можливих і неможливих гешефтів, був пакувальником, аптекарем, зубним лікарем, продавцем ліків, власником таверни. Зрештою, певною мірою набувши осілості, він став господарем заїзду, потім продав його і, корячись магічному рухові часу, перебрався на Міссурі. Там він став сільським господарем, невдовзі мав невелику садибу і міг спокійно собі жити. Але повз його дім усякчас проходили люди: торгівці хутром, мисливці, авантюристи і солдати, поверталися з Заходу або йшли на Захід, і це слово «Захід» набуло мало-помалу магічного звучання. Спершу, як знали, тягнуться прерії, прерії з величезними стадами бізонів, можна йти дні та тижні й не побачити нікого, крім червоношкірих, що гасають у тих степах, далі йдуть гори, високі, нездоланні, а потім, нарешті, земля, про яку ніхто нічого не знав достеменно і казкове багатство якої вихваляли: Каліфорнія, ще не досліджена. Земля, де течуть молоко і мед, вільна для кожного, хто хоче взяти її, проте вона далека, дуже далека, і шлях до неї смертельно небезпечний.

Але в жилах Йоганна Авґуста Зуттера текла кров авантюриста, його не вабило сидіти тихцем і обробляти свою добру земельку. Одного дня 1837 року він продав своє майно і маєток, спорядив експедицію з возами, кіньми та волами і виїхав із форту Індепенденс у невідоме.

Шлях у Каліфорнію

1838 рік. Двоє офіцерів, п'ятеро місіонерів, троє жінок рушили на возах, запряжених волами, в нескінченну порожнечу. Через прерії та прерії, а зрештою через гори до Тихого океану. Їхали аж три місяці і наприкінці жовтня добулися до форту Ванкувер. Обидва офіцери покинули Зуттера ще раніше, місіонери далі не пішли, а троє жінок померли по дорозі від злигоднів.

Зуттер сам, його марно намагаються затримати у Ванкувері, пропонують йому посаду, він від усього відмовляється, поваб магічної назви збурює йому кров. На жалюгідному вітрильнику він перетинає Тихий океан спершу до Гавайських островів, а потім після незліченних труднощів добувся вздовж узбережжя Аляски до одного покинутого місця з назвою Сан-Франциско. Сан-Франциско – не теперішнє місто, що після землетрусу з подвоєною швидкістю стало мільйонником, ні, а жалюгідне рибальське селище, назване так за місією францисканців, і навіть не столиця невідомої іспанської провінції Каліфорнії, що лежала, занедбана й невикористана, в найпишнішій зоні нового континенту.

Там панувало іспанське безладдя, посилене відсутністю будь-якої влади, бунтами, браком робочих тварин і людей, браком беручкого завзяття. Зуттер найняв коня і поїхав у страхітливу долину Сакраменто; йому вистачило дня, щоб пересвідчитись: там є місце не тільки для ферми, не тільки для великого маєтку, а й для цілого королівства. Наступного дня він поїхав у Монтерей, у жалюгідну столицю, представився губернаторові Альверадо, пояснив йому свій

намір обробляти землю. Він привіз канаків з островів, буде регулярно привозити звідти цих роботящих і працюючих кольорових, зобов'язався збудувати оселю і заснувати невеличку державу, Нову Гельвецію.

– Чому Нову Гельвецію? – запитав губернатор.

– Бо я швейцарець і республіканець, – відповів Зуттер.

– Гаразд, робіть, що хочете. Я даю вам концесію на десять років.

Тож бачимо: справи там залагоджували швидко. За тисячі миль від будь-якої цивілізації енергія одного-єдиного чоловіка мала вже іншу ціну, ніж на батьківщині.

Нова Гельвеція

1839 рік. Караван повільно їде вгору берегом Сакраменто. Попереду Зуттер на коні і з рушницею, потім ще двоє чи троє європейців, далі сто п'ятдесят канаків у коротких сорочках, за ними тридцять запряжених волами возів із харчами, насінням і спорядженням, п'ятдесят коней, сімдесят п'ять мулів, корів та овець, позаду невеличкий ар'єргард – ціла армія, що прагне завоювати Нову Гельвецію.

Перед ними котиться гігантська хвиля полум'я. Вони спалюють ліси – то набагато зручніший спосіб, ніж викорінювати їх. І тільки-но на землі з'являється величезна діра, на обгорілих стовбурах, які ще куряться, одразу починають роботу. Будують склади, викопують криниці, засівають землю, яка не потребує зорювання, будують загороди для незліченних стад і отар, мало-помалу з сусідніх покинутих місіонерських колоній прибувають нові люди.

Успіх величезний. Посіви дають одразу вп'ятеро більший урожай. Комори тріщать, невдовзі пасуться вже тисячі голів худоби, незважаючи на ненастанні труднощі, на виправи проти тубільців, які раз по раз нападають на квітучу колонію, Нова Гельвеція росте, як у тропіках, до гігантських розмірів. Були збудовані канали, млини,

факторії, по річці плавали кораблі вниз і вгору, Зуттер постачає не тільки Ванкувер і Гавайські острови, а й усі вітрильники, що швартуються в Каліфорнії, садить сади, сьогодні такі відомі й дивовижні каліфорнійські сади. Атож, дерева прийнялись добре, і Зуттер замовляє у Франції та на Рейні виноград, і через кілька років виноградники вкривають уже великі території. Зуттер сам будує будинки й розкішні ферми, замовляє рояль «*Pleyel*», який везуть із Парижа сто вісімдесят днів, парову машину, яку тягнуть із Нью-Йорка шістдесят волів через увесь континент. Зуттер має кредити і авуари в найбільших банках Англії і Франції, і тепер, уже сорокарічний, на вершині свого тріумфу, він згадує, що чотирнадцять років тому десь кинув у світі дружину і троє дітей. Він пише їм і запрошує у своє князівство. Бо тепер у його руках достаток, він господар Нової Гельвеції, один з найбагатших людей світу і буде таким і далі. США нарешті забрали занедбану колонію з рук Мексики. Тепер уже все забезпечене і захищене. Ще кілька років – і Зуттер стає найбагатшою людиною світу.

Фатальне копання

1848 рік, січень. У дім до Йоганна Авґуста Зуттера раптом заскочив Джеймс В. Маршалл і каже, що йому треба поговорити. Зуттер дивується, хіба він не послав учора Маршалла на свою ферму в Колому, де той мав збудувати новий тартак. А тепер цей чоловік без дозволу повернувся, стоїть перед ним, тремтячи від збудження, запихає його в кабінет, зачиняє двері й дістає з кишені жменю піску з кількома жовтими крупинками. Вчора, копаючи землю, він натрапив на цей дивний метал і гадає, що це золото, але решта тільки посміялися з нього. Зуттер споважнів, узяв крупинки, спробував розрізати ножем: це золото. Він вирішив одразу ж наступного дня поїхати з Маршаллом на ту ферму, але його столяр – тільки перша людина, що захворіла на ту страхітливую лихоманку, яка

невдовзі струснула світ: ще вночі, серед бурі, він поїхав назад, ставши нетерплячим, коли мав уже певність.

Наступного ранку полковник Зуттер уже в Коломі, там викопують канал і досліджують пісок. Треба мати тільки сито, трохи потрусити ним, і золоті крупинки яснітимуть на темному плетенні. Зуттер збирає коло себе кількох білих людей, бере з них слово честі мовчати, аж поки збудують тартак, потім, поважний і рішучий, повертається додому. Несвітські думки ширяють у його голові: хоч скільки він пригадує, золото ще ніколи не було таким доступним, не лежало так відкрито в землі, і ця земля його, власність Зуттера. Він за ніч перестрибнув десятиріччя: став найбагатшою людиною світу.

Ажіотаж

Найбагатша людина? Ні, найбідніший, найжалюгідніший, найбільш розчарований жебрак на землі. Через тиждень таємницю виказали, одна жінка – завжди одна жінка! – розповіла якомусь перехожому і дала йому кілька золотих крупинок. Те, що сталося потім, ще не мало прецеденту в історії. Всі люди Зуттера одразу покинули роботу, ковалі втекли з кузень, пастухи – від стад, виноградарі – з виноградників, солдати кинули рушниці, всі стали мов одержимі, чимшвидше познаходили сита й каструлі і понесли до тартака витрушувати золото з піску. За ніч увесь край збезлюднів, молочні корови, яких ніхто не доїв, ревли і корчилились, стада биків порозбивали загороди і вибігли на поля, потоптавши та знищивши збіжжя, сироварні не працювали, клуні обвалилися, величезний механізм гігантського підприємства зупинився. Телеграфи поширювали золоту обіцянку через країни і моря. Невдовзі вже сходилися люди з міст і гаваней, моряки покидали кораблі, державні службовці – свої посади, довгими, безкінечними колонами тягнулися вони зі сходу і заходу, пішки, верхи і на возах – то була навала, зграя сарани, золотошукачі. Нестримна, брутальна орда, що не знала

ніякого закону, крім кулака, ніякої заповіді, крім револьвера, заповонила квітучу колонію. Для прибульців усе нічийне, і ніхто не наважується протистояти їм. Вони позабивали корів Зуттера, розібрали його клуні, щоб будувати собі будинки, витоптали його поля, вкрали його машини: Йоганн Авґуст Зуттер умить став бідним, як жебрак, немов цар Мідас, задушившись власним золотом.

А той безпрецедентний порив за золотом ставав дедалі бурхливіший, бо звістка поширилася по всьому світу, тільки з Нью-Йорка виплило сто кораблів, а ще з Німеччини, Англії, Франції та Іспанії в 1848–1851 роках прибули страхітливі орди авантюристів. Дехто плив через мис Горн, але для нетерплячих це було надто довго, тож вони обирали набагато небезпечніший шлях через Панамський перешийок. Одна завзята та рішуча компанія проворно збудувала залізницю на тому перешийку, тисячі робітників загинули від пропасниці, зате нетерплячі заощаджували три, а то й чотири тижні і раніше добиралися до золота. Впоперек континенту рухалися величезні каравани, люди всіх рас і мов, і всі вони порядкували в маєтку Йоганна Авґуста Зуттера, немов на своїй землі. На землі Сан-Франциско, яка належала йому на підставі урядового акту з печаттю, з казковою швидкістю виростало місто, чужі люди продавали одне одному ділянки його землі, і назва Нова Гельвеція, його держава, зникла за магічним словом «Ельдорадо», Каліфорнія.

Йоганн Авґуст Зуттер, знову банкрут, дививсь, мов паралізований, на ту порось від засіяних драконових зубів. Спершу він і сам намагався копати золото і зі своїми слугами та супутниками скористатися багатством, але вони покинули його. Тому він остаточно вибирається з золотоносного району на одну далеку ферму поблизу гір, геть від клятої річки і нечистого піску, на свою ферму Ермітаж. Туди нарешті до нього приїздить дружина з трьома дорослими синами, але, тільки-но приїхавши, помирає внаслідок виснаження в дорозі. Але троє синів тепер тут, вісім рук, і разом з ними Йоганн Авґуст Зуттер знову береться до сільського господарства, знову, тепер зі своїми синами, доробився працею до

статків, працює спокійно, вперто і користується з фантастичної родючості тих земель. Він знову таїть і обдумує великий план.

Процес

1850 рік. Каліфорнію прийняли до Сполучених Штатів Америки. За умов запровадження суворої дисципліни в золотonosному краї після багатства запанував нарешті й порядок. Анархію обмежено, закон знову набув своїх прав.

І тепер Йоганн Август Зуттер раптом виступив наперед зі своїми вимогами. Вся земля, заявляє він, на якій стоїть Сан-Франциско, по праву належить йому. Місто має відшкодувати йому втрати, яких він зазнав унаслідок утрати свого майна, а від усього золота, добутого на його території, він вимагав певної частки. Почався судовий процес такого масштабу, якого людство доти ще не знало. Йоганн Август Зуттер подав позов проти сімнадцятьох тисяч двохсот двадцять одного фермера, які оселилися на його оброблюваних землях, і вимагає, щоб вони звільнили його землю, а від штату Каліфорнія вимагає двадцять п'ять мільйонів доларів за те, що штат просто привласнив шляхи, канали, мости, ставки, греблі, млини, які він збудував, і вимагає від США двадцять п'ять мільйонів доларів як відшкодування за сплюндроване майно, а крім того, ще свою частку зі здобутого золота. Зуттер послав свого старшого сина Еміля до Вашингтона студіювати право, щоб він міг вести процес, і витрачає величезні прибутки зі своєї нової ферми на провадження процесу. Чотири роки він веде його через усі інстанції.

15 березня 1855 року нарешті оголошено вирок. Непідкупний суддя Томпсон, верховний суддя Каліфорнії, визнав права Йоганна Августа Зуттера на землю за цілком обґрунтовані й недоторканні.

Того дня Йоганн Август Зуттер досяг своєї мети. Він знову найбагатша людина світу.

Кінець

Найбагатша людина світу? Ні, знову ні, найбідніший жебрак, найбільш нещасний і найтяжче побитий чоловік. Доля знову завдала йому вбивчого удару, але тепер такого, що назавжди поклав його на землю. На звістку про присуд у Сан-Франциско і в усьому краї почалася буря. Десятки тисяч людей зібралися разом, усі власники, яким загрожувало виселення, а також вулична юрба, рада грабувати потолок; усі ринулись у суд і спалили його, шукали суддю, щоб лінчувати, а потім рушили величезним тлумом плюндрувати увесь маєток Йоганна Авґуста Зуттера. Його старший син застрелився, затиснутий бандитами, другого вбили, третій утік і втопився, повертаючись додому. Вогненна хвиля прокотилась по Новій Гельвеції, ферму Зуттера спалили, виноградники знищили, меблі, колекції та гроші пограбували, а величезний маєток із нещадною люттю обернули в пустелю. Сам Зуттер насилу врятувався.

Від того удару Йоганн Авґуст Зуттер уже не оклигав. Його працю знищено, дружина і діти загинули, розум йому збаламутився, і тільки одна ідея ще блимає в тепер уже тьмяному мозку: право, процес.

Старий, безумний, обдертий чоловік ще двадцять п'ять років тиняється у Вашингтоні навколо Верховного суду. Там в усіх кабінетах знають «генерала» в брудному плащі та подертих черевиках, що вимагає свої мільярди. І завжди знаходились адвокати, авантюристи і пройдисвіти, які виманювали в нього останню пенсію і знову тягнули його до суду. Він сам не хоче грошей, ненавидить золото, що довело його до зубожіння, вбило трьох його дітей, зруйнувало йому життя. Він домагається лише свого права і бореться зі сварливим озлобленням маніяка. Він вимагає свого права в Сенаті, вимагає в Конгресі, довіряється різноманітним помічникам, які потім із помпою бралися за справу, вдягали на бідолаху сміховинний генеральський мундир і тягали його, мов опудало, з установи до установи, від депутата до депутата.

Так проминуло двадцять років, від 1860-го до 1880-го, двадцять жалюгідних, жебрацьких років. День у день Зуттер тиняється навколо Конгресу, з нього глузують усі службовці, збиткується вулична дітлашня, – з нього, чоловіка, якому належить найбагатший край на землі, а на території його маєтку стоїть і щогодини зростає друга столиця величезної країни. Але незручного для всіх чоловіка змушують чекати. Саме там, на порозі будинку Конгресу, 17 червня 1880 року його спіткав нарешті спасенний серцевий напад, і мертвого жебрака прибрали. Мертвого жебрака, але з суперечливим документом у кишені, який за всіма земними правами гарантував йому і його нащадкам право на найбільший маєток в історії світу.

Ніхто досі ще не вимагав Зуттерової спадщини, жоден потомок не заявив про своє право. Сан-Франциско, та й увесь той край і досі стоять на чужій землі. Там ще й досі не утверджено право, і тільки один митець, Блез Сендрар, надав забутому Йоганну Авґусту Зуттеру принаймні єдине право величної долі: право на здивовану пам'ять прийдешніх поколінь.

Героїчна мить

*Достоевський, Петербург, Семенівська площа, 22 грудня 1849
року*

Вночі зі сну його зірвали,
Бряжчать шаблі у казематах,
У невідоме рушити сказали,
Здригнулись тіні у примарних шатах.
Штовхають уперед, у темну глибінь,
У коридору довгу чорну просторінь.
Скрегоче засув, двері зарипіли,
Тут небо голе й холод на цих кресах,
Чекає повіз, як могила на колесах,

Поряд із ним на морозі лютім,
Мовчазні та бліді,
Товаришів аж дев'ять, кайданами скуті.
Ніхто й слова не дає біді.
Бо кожен уже відчуває,
Що шляху назад немає,
У тілі життя тримається,
Поки колеса обертаються.

Віз зупинивсь,
Мовчать колеса, двері зарипіли,
І кожен поглядом несмілим
На темний світ дививсь,

В очах тривожна каламуть.
Покрівлі з усіх боків,
Брудних будинків квадрат простий,
Лиш темінь і сніг на майдані широкім.
Туман, мов сірим запиналом,
Вкриває ешафот,
І тільки церкви купол золотий
Ясного ранку сповнений щедрот.

З карети мовчки всіх ведуть.
Читає вирок лейтенант з пеналом:
За зраду куля смертю привітає,
Свинець і смерть!
Мов камінь, слово полетіло
В морозу дзеркало мовчазне, біле,
Дзвенить,
Немов щось навпіл розбиває,
Пускає потім вмиць
Пусту шкаралущу в могилу німу
Тяжкого ранку тишу навісну.

Мов уві сні
Він відчуває все, що діють з ним,
І знає, що тепер має померти.
Підходить хтось, і смертника сорочку білу
Йому на плечі накидає: дроз по тілу.
Супутникам останнє кажуть слово
Гарячі очі і виразний жест.
Німім лунає крик,
Цілує він Спасителя і хрест,
Бо піп мов запечатує вуста

Всім десятком, готово.
Беруть по троє, він долі не уник,
І кожного вже в'яжуть до стовпа.

Притьмом
Козак підскакує до жертви,
Щоб очі зав'язати перед пострілом.
Він знає: вже кінець!
Очима пильними і гострими
Пожадливо на латку світу поглядає,
Яку йому ще небо розкриває.
У сутіні ранковій бачить церкву:
Немов посеред ночі каганець,
Блищить її купол, як вінець,
Сяє святою ранковою зорею.
І він, щасливий, ухопивсь за баню,
Немов за Господа кирею...
Перед очима напнули ніч останню.

А в тілі знов
Заструмувала червона кров.
Шумує, тече, бурхлива,
І в тім потоці мінливім
Зринає все життя.
І бачить він,
Що ці секунди, присвячені смерті,
Всі миті минувшини вже стерті
В душевний обернули дзвін.
Усе його життя нараз постало,
І мчить картинами крізь груди
Пора змарнована і сіра, – був дитина;

І батько-мати, потім брат, дружина,
Три крихти дружби, дрібка насолоди, люди,
Про славу сон, ганьби чуття оспале, —
Вогненний мчить потік картин,
Років змарнованих і молодості плин,
Усе своє єство відчув він в тілі знов.
Та ось настала мить.
Вже до стовпа прив'язаний стоїть.
Кидає думка свій покров
Важкий і чорний,
Що душу гне, непереборний.
І він тоді, неначе снів,
Почув, як хтось підходить збоку,
Ступають м'яко чорні кроки.
Козак чимближче підступив
Й на серце руку враз йому поклав,
Щоб так не гупало... щоб звук отой пропав!
Хвилина ще – і все буде позаду,
Ось козаки
Шикуються до іскристого ряду
І для прикладів розтискають кулаки.
Суремний звук, немов левиний рик,
Одна секунда – й ти старий, як гній.

Аж тут лунає крик:
«Постій!»
В руках у офіцера,
Видніють білі папери,
І голосом, що линув до хмар,
Розбив він тишу твердо:
«Наш цар
Ласкаво й милосердо

Цей присуд скасував,
Натомість кару м'якшу він наклав».

Слова дзвенять
Ще чужо, наче мова незрозуміла,
Та кров
Зашумувала знов, червона,
Шугає вгору, й жили бринять,
І смерті опона
Спадає, завагавшись, зі змертвілого тіла.
І очі, ще в пов'язці, відчують,
Як вічного світла промені їх обіймають.
Профос іде
Й розв'язує мовчки мотуззя тверде.
Скидає потім білу пов'язку,
Немов потріскану берестяну стяжку,
З його пекучих скронь.
Помалу гасне внутрішній вогонь,
Боязко очі відступають від могили,
Намацують, ще кволі, знов буття,
Повернене життя.

І бачить він, оживши,
Той самий купол; золотом іскрили
Промінчики зорі,
Містичний блиск створивши.

Зорі ясної червінь світанкова
Наче молитвами палкими огорнула
Лискучу баню й непорушні стели.

Високий хрест, мов меч святий,
Зіпнувся вгору крізь туман густий
До хмар рожевих і веселих,
І там, у ясності розквітлий,
Здійнявсь над Господа собором.

Потік могутній та ще й скорий
Послав розжеврену хвилю світла
У небеса дзвінкі угору.
Туману тоскні клуби
Летять, димляться, мов несуть тягар
Земної всієї темної згуби
До вже рожевих божих хмар.
І звуки линуть там з глибин,
Їх не злічити, мов дощу краплин,
Й гукають тисячі вже хором,
І тут уперше долітає до його вуха,
Як всі земні злигодні і скруха
Свої пекучі страждання
З'єднали у повітрі в єдине воання.

Він чує голоси малих і кволих,
Жінок, що дали жертву марну,
Повій, що сміються з душ своїх голих,
Похмурий буркіт кривд примарних
Усіх самотніх, сміхом не зворушених.
Він чує плач і ридання дітей,
Крикliwe безсилля потай спокушених.
Страждених всіх почув він людей,
Відкинутих, тупих і запльованих,
Некоронованих

Всіх мучеників всіх вулиць і страстей.
Він їхні чує голоси всі сутні,
Як у мелодії могутній
Вони у небо чисте шлях створили.
І постеріг,
Що тільки муки до Бога долинають,
Тоді як інших скорботи брили
Свинцевим щастям до землі згинають.
Та йде в безмежжя світла поріг
Із-під потоку можливого
Всіх нарікань і скарг
Від мук душевних і тілесних.
І знає він, що всіх, геть кожного
Бог почує, як скарб:
На співчуття багатий світ небесний!

Над злидарем, що всотує печаль,
Господь не чинить суду,
Бо безкінечний жаль
Знай повнить його дім і груди.
Апокаліпсису вершники летять між піль,
Страждання – насолода, щастя – мука.
Для того, хто в смерті життя відчув.
І вже до землі майнув
Вогненний янгол ту саму мить,
І промінь, мов стріла із лука,
Священної любові, яку витворив біль,
Пройшов у серце, що мліє і щемить.

Упав
Навколішки, мов пригнув його гніт.

Відчув нараз цілий світ
Правдиво в його безкінечній скорботі.
Здригнулося тіло,
Аж піна з рота, зуби сяють,
Судом крутить язик, мов дріт,
І сльози набігають,
Біжать від щастя по змарнілій плоті,
Бо відчуває він: кінець гіркоті,
Відколи смерті вуст торкнувся.
Вже смак життя до нього повернувся,
Душа йому пече від мук і ран,
Вже сумніви пропали,
Що він тоді, як зник з очей майдан,
Був іншим, не оспалим;
Був тим, що споконвіку висить на хресті.
Тепер і він, як в давнину Христос,
Від поцілунку смерті, коли став на грань,
Життя любити має задля всіх страждань.

Вже від стовпа ведуть його солдати,
Бліде,
Немов погасле, його обличчя.
Умить
Запхнули назад в карету,
І очі
Його чужі, занурені й досі в чорну мить,
А на тремких вустах висить
Сміх жовтий Карамазова.

Перше слово над океаном

Сайрус Вест Філд, 28 липня 1858 року

Новий ритм

Протягом усіх тисяч, а то й сотень тисяч років, відколи по землі ступає особлива істота, названа людиною, не було іншої вищої міри земного пересування вперед, крім коня, що мчить, колеса, що котиться, і човна, що пливе на веслах або під вітрилами. Вся повнота технічного поступу протягом того короткого, осяяного свідомістю періоду, який ми називаємо світовою історією, не засвідчила ніякого значного прискорення ритму руху. Армії Валленштайна рухалися навряд чи швидше за легіони Цезаря, армії Наполеона нападали не швидше, ніж орди Чингізхана, корвети Нельсона перетинали моря тільки трохи швидше за грабіжницькі човни вікінгів і торгівельні кораблі фінікійців. Лорд Байрон під час своєї подорожі Чайльда Гарольда долав не більше миль за день, ніж Овідій на шляху в понтійське вигнання, Гете у XVIII сторіччі подорожував не набагато зручніше або швидше, ніж апостол Павло на початку нової ери. Незмінно далеко і в просторі, і в часі містились одна від одної країни і за доби Наполеона, і за часів Римської імперії; опір матерії ще досі бере гору над людською волею.

Лише в XIX сторіччі докорінно змінилися міра і ритм земної швидкості. В першому і другому десятиріччях народи і країни рухалися одні до одних швидше, ніж доти протягом тисячоліть; завдяки залізницям і пароплавам колишні багатоденні подорожі можна було здійснювати за день, а доти безкінечні години подорожі обернути в чверті годин і хвилини. Але, хоч як тріумфально могли сприймати сучасники ці нові прискорення завдяки залізниці та

пароплаву, ті винаходи ще перебували в сфері збагненого. Адже ті засоби пересування лише вп'ятеро, вдсятеро, вдвадцятьо перевищували доти відому швидкість, зовнішній погляд і внутрішній розум ще спробували стежити за ними і пояснити їх. Зате цілком незбагненими видавалися наслідки перших виявів електрики, яка, Геркулес ще в колысці, спростувала всі наявні доти закони, розбила всі чинні міри. Ми, живучи пізніше, ніколи не зможемо відчувати подив тодішнього покоління з приводу перших досягнень електричного телеграфу, не відчуємо тієї незмірної і натхненної приголомшеності, що отакі малесенькі, навряд чи відчутні електричні іскри, які лише вчора насилу могли поширитись із лейденської банки на один дюйм до кісток пальців, нараз набули демонічної сили перескакувати країни, гори і цілі частини континентів. Що навряд чи й продуману до кінця думку, щойно написане, ще мокре на папері слово тієї самої миті можна сприймати, читати й розуміти за тисячі миль, і що невидимий струм, який мотається між двох полюсів крихитного вольтового стовпа, здатний охопити всю землю від краю до краю. Що ляльковий апарат фізичного кабінету, вчора ще здатний завдяки натиранню скляної палички притягнути до себе кілька клаптиків паперу, потенційно буде здатний із більшою в мільйони та мільярди разів силою і швидкістю, ніж у людини, доставляти повідомлення, прокладати шляхи, освітлювати вулиці й будинки і, невидний, мов Аріель, протинатиме повітря. Тільки після відкриття електрики відносини часу і простору зазнали найвирішальнішої зміни від створення світу.

Цей важливий для всього світу 1837 рік, коли телеграф уперше зробив одночасними доти ізольовані людські переживання, рідко згадують у наших шкільних підручниках, автори яких, на жаль, і досі вважають, ніби про війни та перемоги окремих полководців і країн розповідати важливіше, ніж про справжні, бо спільні, тріумфи людства. А проте за психологічним впливом на весь світ цю радикальну зміну вартості часу не можна порівняти ні з якою датою новітньої історії. Світ змінився, відколи стало можна в Парижі

одночасно знати, що відбувається цієї самої миті в Амстердамі, Москві, Неаполі та Лісабоні. Треба ступити тільки останній крок, щоб і решта частин світу були втягнені в той чудовий взаємозв'язок і втворили спільну свідомість усього людства.

Але природа ще опирається цьому останньому об'єднанню, воно ще й досі постає перед перешкодою, ще два десятиріччя всі країни, що їх поділяє море, лишаються відокремлені. Бо, якщо по телеграфних стовпах завдяки порцеляновим ковпачкам-ізоляторам електрична іскра безперешкодно поширюється далі, вода поглинає електричний струм. А провести лінію через океан неможливо, бо ще не знайшли засобу повної ізоляції мідних і залізних дротів у мокрій стихії.

На щастя, за доби поступу один винахід простягає помічну руку другому. Через кілька років після відкриття телеграфу відкрили гутаперчу як придатний матеріал для ізоляції електричних дротів у воді; тепер уже можна починати приєднувати до європейської телеграфної мережі найважливішу країну за межами континенту – Англію. На тому самому місці, де згодом Блеріо першим перелетить Ла-Манш на літаку, інженер на ймення Бретт проклав перший кабель. Безглузда притичина перешкодила негайному успіхові, бо один рибалка з Булоні, гадаючи, ніби зловив надто вже гладкого вугра, вирвав уже прокладений кабель. Але 13 листопада 1851 року друга спроба виявилася вдалою. Отже, Англію приєднали, і завдяки цьому Європа стала справді Європою, сутністю, що єдиним мозком і єдиним серцем одночасно переживає всі поточні події.

Такий величезний успіх за кілька коротких років – адже що іншого означають десять років в історії людства, як не мить, щоб кліпнути оком? – пробудив, безперечно, в того покоління незмірну відвагу. Всі задуми, за які бралися, закінчувались успіхом, і то з казковою швидкістю. Ще кілька років – і Англія вже пов'язана телеграфом з Ірландією, Данією і Швецією, Корсика – з континентом, і вже намагаються приєднати до мережі Єгипет, а отже, й Індію. Але одна частина світу, і то найважливіша, приречена,

здається на тривалу відокремленість від цього ланцюга, що оперізує світ: Америка. Бо і Атлантичний океан, і Тихий – обидва внаслідок своєї безкінечної широчіні не дають змоги поставити проміжну станцію, тож як їх можна перетяти одним кабелем? У ті дитячі роки електрики всі фактори були ще невідомі. Ніхто ще не вимірював глибини океанів, люди ще дуже неточно знали їхню геологічну структуру, ще не перевіряли, чи на такій глибині прокладений кабель витримає тиск нагромаджених безкінечно водяних мас. І, навіть якби було технічно можливо безпечно прокласти отакий безкінечний кабель на тих глибинах, де взяти такий великий корабель, що витримає залізний і мідний тягар двох тисяч миль цього кабелю? Де знайти динамо-машину такої сили, щоб вона могла ненастанно передавати електричний струм на відстань, яку на пароплаві треба долати принаймні два, а то й три тижні? Бракувало всіх передумов. Ще не знали, чи в глибині світових морів не кружляють магнітні потоки, які б могли відхилити електричний струм, люди ще не мали достатньої ізоляції, не мали точних вимірювальних приладів, знали тільки початкові закони електрики, які тільки-но дали змогу розплющити очі після кількасотрічного сну незнання. «Неможливо! Абсурд!» – енергійно відмахувалися вчені, тільки-но хто згадував про план протягти кабель через океан. «Можливо, згодом», – казали найсміливіші поміж техніків. Навіть Морзе, чоловікові, якому телеграф завдячував досі своїми найбільшими досягненнями, той план видавався непродуманим ризиком. Але він пророчо додавав, що в разі успіху прокладання трансатлантичного кабелю буде *«the great feat of the century»*, найславетнішим здобутком сторіччя.

Щоб сталося диво або щось дивовижне, першим підготовчим етапом є віра одного індивіда в те диво. Наївна мужність невченої людини спромагається саме там, де вагаються вчені, дати перший поштовх, і, як і здебільшого, навіть тут звичайна випадковість посприяла реалізації грандіозного задуму. Один англійський інженер на ймення Гібсборн, що 1854 року хотів прокласти кабель із Нью-

Йорка до найбільш східної точки Америки – Ньюфаундленду, щоб повідомлення про кораблі можна було приймати на кілька днів раніше, був змушений зупинити роботи посередині, бо його фінансові засоби вичерпалися. Отже, він їде до Нью-Йорка, щоб знайти там фінансистів. Там завдяки чистій випадковості, яка є матір'ю багатьох славетних досягнень, він натрапляє на молодого Сайруса Веста Філда, що походив із родини пастора і в ділових операціях не раз так швидко досягав успіху, що ще в молоді літа, нагромадивши статки, зміг повернутись до приватного життя. Саме цього незаклопотаного чоловіка, що видається надто молодим і енергійним для тривалої бездіяльності, й намагається прихилити Гісборн до прокладання кабелю від Нью-Йорка до Ньюфандленду. Але Сайрус Вест Філд – на щастя, хотілося б сказати! – не технік і не фахівець. Він нічого не тямить в електриці, ніколи не бачив кабелю. Але пасторському синові властива палка довірливість, американцеві притаманна завзята відвага. Якщо інженер за фахом Гісборн дивиться тільки на безпосередню мету – зв'язок між Нью-Йорком і Ньюфандлендом, сповнений натхнення молодик дивиться далі. Чом би потім одразу не пов'язати підводним кабелем Ньюфаундленд з Ірландією? З енергією, сповненою рішучості подолати всі перешкоди, – цей чоловік у ті роки вже тридцять один раз перетинав океан туди і назад між двома континентами, – Сайрус Філд одразу береться до роботи, твердо вирішивши від тієї миті присвятити цьому завданню все, що він мав у собі й навколо себе. Завдяки тому, що вже відбулося таке вирішальне запалення, думка набуває в реальності вибухової сили. Нова дивотворча електрична сила поєдналася зі ще одним найсильнішим динамічним елементом життя – людською волею. Людина знайшла своє життєве завдання, а завдання знайшло потрібну людину.

Підготовка

Сайрус Філд із неймовірною енергією береться до роботи. Налагоджує зв'язки з усіма фахівцями, навідає на уряд, щоб отримати концесію, провадить в обох частинах світу кампанію для збору потрібних коштів, і ударна сила, що йде від цього цілком невідомого чоловіка, така велика, його внутрішні переконання такі палкі, а віра в електрику як у нову дивовижну силу така могутня, що початковий капітал триста п'ятдесят тисяч фунтів стерлінгів він зібрав в Англії за кілька днів. Вистачило в Ліверпулі, Манчестері та Лондоні скликати найбагатших купців для заснування «*Telegraph Construction and Maintenance Company*» – компанії з будівництва та експлуатації телеграфу, щоб потекли гроші. Серед тих, хто підписався, можна побачити навіть імена Теккерея і леді Байрон, що без ніяких побічних ділових міркувань, а тільки з морального ентузіазму прагнули посприяти справі; ніщо так не унаочнює оптимізму з приводу всього технічного і машинного, який надихав за доби Стівенсона, Брунеля та інших видатних англійських інженерів, як те, що вистачило єдиного заклику для збору такої величезної суми для реалізації цілком фантастичного заходу *à fonds perdu*, без надії на повернення коштів.

Адже на початку цього проекту єдиним, що можна було більш-менш точно обрахувати, була приблизна вартість прокладання кабелю. Для власне технічної реалізації проекту не було ніякого прикладу. В таких масштабах у XIX сторіччі ще ніхто не планував і не продумував. Бо ж як можна порівняти оце перекидання кабелю через увесь океан із дрібним прокладанням через протоку між Дувром і Кале? Там було досить із відкритої палуби колісного пароплава розмотати тридцять або сорок миль кабелю, і він спокійно входив у воду, наче якірний ланцюг із брашпиля. Під час прокладання кабелю в Ла-Манші можна було спокійно дочекатися надто тихого дня, була точно відома глибина морського дна, постійно був видний той або той берег, а отже, можна було уникнути будь-якої небезпечної випадковості: зв'язати обидва береги можна було протягом єдиного дня. Натомість під час перетину океану, який

передбачав принаймні три тижні неперервного плавання, в сто разів важчу катушку з у сто разів довшим кабелем не можна було ставити на палубі на поталу всім примхам негоди. Крім того, жоден корабель не був досить великим, щоб помістити у своєму трюмі той гігантський кокон із заліза, міді та гутаперчі, жоден не був досить могутнім, щоб витримати такий тягар. Були потрібні принаймні два кораблі, а ці головні кораблі потребували супроводу, додаткових кораблів, щоб можна було точно дотримуватися найкоротшого шляху і надати допомогу в разі якогось прикрого випадку. Щоправда, англійський уряд виділив для цієї мети «Агамемнон», один зі своїх найбільших військових кораблів, що як флагман воював під Севастополем, а американський уряд – «Ніаґару», фрегат із водомісткістю п'ять тисяч тонн (тоді величезний об'єм). Але обидва кораблі треба було спершу перебудувати, щоб кожен міг умістити половину безкінечного кабелю, кінці якого мали з'єднати. Звісно, головною проблемою був сам кабель. До тієї гігантської пуповини, що мала зв'язати обидва континенти, ставили страхітливі вимоги. Адже кабель, з одного боку, мав бути міцним і нерозривним, наче сталева линва, а водночас – еластичним, щоб його можна було легко укладати. Він мав витримувати будь-який тиск, будь-яке навантаження, а водночас розмотуватись рівненько, наче шовковий шнурок. Він мав бути масивним, але не грубим, наче й товстим, а водночас точнісінько таким, щоб можна було передати на дві тисячі миль найменше електричне коливання. Найменша тріщинка, найнепомітніша нерівність могли порушити передачу сигналів на цьому чотирнадцятиденному шляху.

Але люди наважились! День і ніч працюють фабрики, бо демонічна воля одного чоловіка крутить уперед усі колеса. Для цього єдиного шнура використали цілі мідні та залізні копальні, й цілі ліси каучукових дерев мали пускати сік, щоб виготовити гутаперчеву оболонку для такої великої відстані. Ніщо не дає такого яскравого уявлення про величезні пропорції цього проекту, як те, що для сплітання кабелю знадобилося триста шістдесят сім тисяч миль

самого дроту – в тринадцять разів більше, ніж потрібно, щоб обкрутити всю землю, і досить, щоб поєднати одною лінією Землю з Місяцем. Після будівництва Вавилонської вежі людство в царині техніки ще не наважувалось на щось грандіозніше.

Перший старт

Цілий рік стугоняють машини, дріт із фабрик, немов тонку текучу нитку, намотують у трюми обох кораблів, і нарешті, після тисяч і тисяч оборотів, кожна половина кабелю змотана в кожному кораблі на катушку. Вже сконструювали й поставили нові важкі машини, які, устатковані гальмами і зворотним ходом, мають тиждень, два тижні, три тижні ненастанно опускати кабель в океанські глибини. На борту зібралися найкращі інженери і техніки, серед них і сам Морзе, щоб під час прокладання всякчас перевіряти приладами, чи не урвався електричний струм, а їм товаришили на кораблях репортери та художники, щоб словом і олівцем змальовувати цей вихід у море, який після плавань Колумба і Магеллана породжував найбільше хвилювання.

Нарешті все готове, щоб вирушати, і, якщо досі скептики брали гору, тепер усе англійське суспільство з палкою цікавістю стежило за проектом. 5 серпня 1857 року в невеличкій ірландській гавані Валентія сотні човнів і кораблів оточили кабельний флот, щоб стати свідком важливої для всієї історії миті, коли один кінець кабелю з корабля доставили на берег і закріпили на європейському суходолі. Вихід у море несамохіть перетворився у святкову врочистість. Уряд прислав свого представника, лунали промови, священик у зворушливому зверненні просив благословення Господнього для сміливого заходу. «О вічний Боже, – почав він свою проповідь, – ти, що сам розпросторюєш небо і приборкуєш розбурхане море, ти, що тобі коряться вітри й течії, глянь у своєму милосерді вниз на своїх слуг... Усунь велінням своїм усяку перешкоду, подолай будь-який

опір, що міг би завадити нам виконати цю важливу роботу». Потім із берега та моря замахали тисячі рук і капелюхів. Земля повільно поринула в чекання. Одна з найсміливіших мрій людства пробувала стати реальністю.

Невдача

Спершу планували, що обидва великі кораблі – «Агамемнон» і «Ніаґара», кожен з яких містив у собі половину кабелю, мають одночасно плисти до одного наперед визначеного місця посеред океану, і там має відбутися з'єднання обох частин кабелю. В такому разі один корабель мав плисти на захід до Ньюфаундленду, а другий – на схід до Ірландії. Але цей задум видався надто сміливим: одразу відправити в море під час першої спроби увесь неоціненний кабель, тому вирішили прокласти з континенту тільки одну половину, бо ще не було певності, чи взагалі функціонуватиме як слід передача телеграфних сигналів під водою на таку велику відстань.

З обох кораблів саме «Ніаґарі» припало завдання прокласти кабель із континенту до середини океану. Повільно, обережно пливе туди американський фрегат і ненастанно випускає позаду себе нитку кабелю, немов павутину з гігантського тіла. Повільно, регулярно гуркоче на борту машина, яка випускає кабель: це давній, добре знайомий усім морякам звук якірного ланцюга, що опускається з брашпиля. Через кілька годин люди на борту звертають на регулярні звуки вже не більше уваги, ніж на удари свого серця.

Далі, далі пливе корабель у море, постійно опускається кабель позаду кіля. В цьому заході, здається, немає нічого незвичайного. Тільки в окремій каюті сидять і прислухаються електрики, всякчас обмінюючись сигналами з ірландським суходолом. Дивна річ: хоча берега давно вже не видно, передача сигналів по підводному кабелю відбувається не менш виразно, ніж з одного європейського міста до іншого. Невдовзі корабель уже покинув неглибокі води і

почасти перетнув так звані глибоководні плато, які постають на морському дні за Ірландією, а металевий шнур і далі рівномірно, наче пісок із піскового годинника, опускається за кілем у воду, одночасно і передаючи, і приймаючи повідомлення.

Уже прокладено триста тридцять п'ять миль, отже, подолано в десять разів більшу відстань, ніж від Дувра до Кале: Сайрус Філд, уже п'ять днів і п'ять ночей поборовшись із першою непевністю, увечері шостого дня, 11 серпня, після багатогодинної праці і збудження готується лягати спати для заслуженого відпочинку. Аж раптом – що сталося? – замовк гуркітливий механізм. Немов сонна людина, що в потязі вискакує з купе, коли несподівано зупинився локомотив, немов мірошник, що злякано зривається з ліжка, коли раптом зупиняється млинове колесо, так і на кораблі всі нараз прокинулись і вибігли на палубу. Перший погляд на машину показує: випускний отвір пустий. Кабель раптом спорснув із лебідки, неможливо було вчасно зловити вивільнений кінець, і ще неможливіше тепер знайти загублений кінець у глибинах і дістати його. Моторошне сталося. Невеличка технічна помилка знищила працю кількох років. Мов переможені, повернулися до Англії ті, хто так відважно вирушав у море, а там уже підготувались до лихої звістки, бо зненацька замовкли всі знаки і сигнали.

Ще одна невдача

Сайрус Філд, єдиний непохитний, герой і купець водночас, підбиває підсумки. Що втрачено? Триста миль кабелю, десь сто тисяч фунтів стерлінгів акціонерного капіталу і – можливо, це пригнічує ще тяжче – цілий рік, що пропав без вороття. Бо тільки влітку експедиція може сподіватися на сприятливу погоду, а тепер літо вже хилиться до осені. На другому аркуші Сайрус Філд записує невеликі здобутки. Під час цієї першої спроби набуто бодай трохи практичного досвіду. А сам кабель, що виявився придатним, можна

намотати, а потім використати для наступної експедиції. Змінити треба тільки кабелеукладач, що спричинив такий фатальний розрив.

Отак у чеканні та готуванні минув ще один рік. Тільки 10 червня 1858 року з новою мужністю і старим кабелем той самий корабель знову вплив у море. Оскільки передача електричних сигналів під час першої спроби функціонувала бездоганно, повернулися до першого плану: почали укладати кабель від середини океану в обидва боки. Перші дні цієї нової спроби минули без пригод. Тільки сьомого дня на наперед визначеному місці мало початися укладання кабелю, а отже, власне робота. Доти все видавалося тільки прогулянкою. Машини не працювали, моряки могли ще спочивати і радіти приязній погоді, безхмарному небу і тихому, можливо, занадто тихому морю.

Але на третій день капітан «Агамемнона» відчув потаємний неспокій. Погляд на барометр показав, із якою страхітливою швидкістю опускається ртутний стовпчик. Наближається незвичайна буря, і справді четвертого дня почався шторм, і то такий, що навіть найдосвідченіші моряки рідко коли бачили такий в Атлантичному океані. Найдошкульніших ударів цей ураган завдав саме англійському кораблеві – «Агамемнону». Сам по собі неоцінений корабель, що в усіх морях і на війні витримав найтяжчі випробування, адміральський корабель англійського військово-морського флоту мав пережити й цю негоду. Але, на лихо, корабель цілком перебудували для укладання кабелю, щоб він міг узяти величезний тягар. Але тут не можна було, як на торгівельному судні, рівномірно розподілити вантаж по всьому трюму, бо вся вага величезної котушки припадала на середину, і тільки частину вантажу склали в носовій частині, що мало ще гірші наслідки, бо під час кожного піднімання та опускання цієї частини маятниковий рух посилювався вдвічі. Тому буря могла грати в страхітливу гру зі своєю жертвою, корабель нахилився праворуч і ліворуч, вперед і назад до сорока п'ятьох градусів, круті хвилі заливали палубу, геть усе на ній було розтрощене. А тут ще нове лихо: під час одного зі страхітливих

ударів, які струшували корабель від кіля до щогли, подалася перегородка складеного на палубі вугілля, і вся його маса чорним градом, немов каменепад, посунула на вже й так виснажених і закривавлених моряків. Дехто отримав рани під час падіння, декого обварило в камбузі окропом, коли перекинувся казан. Один матрос збожеволів під час десятиденного шторму, і вже думали про крайній засіб: викинути за борт частину кабелю, щоб зменшити небезпечний тягар. На щастя, капітан не хотів брати на себе таку відповідальність і вчинив слушно. «Агамемнон» вистояв під час несказаних випробувань десятиденного шторму і, незважаючи на чимале спізнення, зміг знайти другий корабель на визначеному місці в океані, де мало початись укладання кабелю.

Але аж тепер стало видно, як тяжко постраждав неоціненний і вразливий вантаж тисячі разів переплетеного дроту внаслідок ненастанних ударів стихії. В деяких місцях кільця переплутались, гутаперчева оболонка протерлась або розірвалася. Не дуже вірячи в успіх, кабель таки спробували укласти, але це призвело тільки до втрати десь двохсот миль кабелю, що без потреби зник у морі. Це означало, що треба вдруге спустити прапори і повернутися безславно замість сподіваного тріумфу.

Третя спроба

Акціонери в Лондоні, вже почувши лиху звістку, з блідими обличчями чекали в Лондоні свого проводиря і спокусника Сайруса Філда. Під час перших двох спроб витрачено вже половину акціонерного капіталу, але ж нічого не доведено, нічого не досягнуто, тож можна зрозуміти, що більшість тепер кажуть: досить! Голова радить, що треба врятувати те, що ще можна врятувати. Він наполягав, що решту невикористаного кабелю слід зняти з кораблів і в крайньому випадку продати навіть зі збитком, а потім підвести ризику під цим марнотратним планом укладання кабелю через океан.

Його заступник погоджується з ним і посилає письмову заяву про свою відставку, щоб наголосити, що далі він уже не хоче мати нічого спільного з цим абсурдним заходом. Але затятість та ідеалізм Сайруса Філда годі похитнути. Ще нічого не втрачено, пояснює він. Сам кабель блискуче витримав випробування, і його ще досить на борту, щоб повторити спробу, зібрати флот і найняти екіпажі. Саме незвичайна негода під час останньої спроби дає тепер підстави сподіватися на період гарних, безвітряних днів. Мужність, ще раз мужність! Тепер або ніколи є нагода наважитись на останню спробу.

Акціонери дедалі невпевненіше переглядаються між собою: чи треба довіряти цьому дурневі рештки величезного капіталу? Але могутня воля, зрештою, завжди пориває з собою тих, хто вагається, і Сайрус Філд домігся нового виходу в море. 17 липня 1858 року, через п'ять тижнів після другої невдалої спроби, флот утретє покинув англійську гавань.

Тепер знову підтвердився давній досвід, що найвирішальніші речі майже завжди вдаються потай. Цього разу відплиття відбулося цілком непомітно, жоден човен, жоден корабель не кружляють довкола, бажаючи щастя, не зібралася на березі юрба, не приїхав жоден урядовець, не виголошували промов, жоден священик не просив про Господню допомогу. Кораблі, немов на піратську виправу, відпливають несміливо і тихо. Натомість їх чекає приязне море. Точнісінько визначеного дня, 28 липня, через одинадцять днів після відплиття з Квінстауну, «Агамемнон» і «Ніаґара» на визначеному місці серед океану можуть почати велику роботу.

Рідкісне видовище: кораблі стали кормою один до одного. Між двома кораблями тепер з'єднують кінці кабелю. Без ніяких формальностей, ба навіть без того, щоб люди на борту приглядались до того процесу з великою цікавістю (вони вже втомилися від марних спроб) залізно-мідна линва опускається поміж двох кораблів у глибини аж до найглибшого, ще жодним лотом не виміряного океанського дна. Потім ще вітання від борту до борту, від прапора до прапора, і англійський корабель узяв курс на Англію,

американський – на Америку. Поки вони віддаляються один від одного – дві мандрівні цятки на безкінечному океані, – їх постійно пов'язує кабель, бо тепер уперше на людській пам'яті два кораблі можуть спілкуватися між собою в невидному, незважаючи на вітер і хвилі, простір і відстань. Що дві години повідомляє один корабель електричним сигналом із глибин океану про пройдені милі, і щоразу підтверджує другий корабель, що він завдяки чудовій погоді подолав таку саму відстань. Так відбувалося день, другий, третій і четвертий. 5 серпня «Ніаґара» нарешті повідомила, що вже бачить американський берег у затоці Трініті-бей у Ньюфаундленді, уклавши трохи менше, ніж тисячу тридцять миль кабелю, і так само й «Агамемнон», теж успішно опустивши в глибини тисячу миль кабелю, тріумфально повідомив, що й він уже бачить ірландський берег. Тепер уперше люди могли передавати слова від континенту до континенту, від Америки до Європи. Але знають про цей успіх тільки обидва кораблі, кількасот людей у дерев'яних судових корпусах. І ще не знає світ, давно вже забувши про цей проект. Ніхто не чекає їх на березі, ніхто в Ньюфаундленді, ніхто в Ірландії, але тієї самої секунди, коли новий океанський кабель поєднують із суходільними, все людство дізнається про їхню важливу спільну перемогу.

Велика «осанна»

Саме тому, що ця блискавка радості впала з абсолютно безхмарного неба, спалахнуло небачене завзяття. Майже тієї самої години в перші дні серпня і на старому, і на новому континентах почули повідомлення про успішно закінчену роботу, і наслідки тут годі описати. В Англії загалом така обачна газета «*Times*» писала в передовій статті: «*Since the discovery of Columbus, nothing has been done in any degree comparable to the vast enlargement which has thus been given to the sphere of human activity*». Тобто: «Після відкриття Колумба не сталося нічого, що хоч якось можна було б порівняти з

цим величезним розширенням сфери людської діяльності». Сіті перебуває в найрадіснішому збудженні. Але ця горда радість Англії видається боязливою і тьмяною проти ураганного захвату в Америці, породженого тією звісткою. Одразу закрили крамниці, вулиці заповнили люди, що розпитували одне одного, галасували, сперечалися. Сайрус Філд, цілком невідомий чоловік, став нараз національним героєм усієї країни, в пориві любові його поставили поряд із Франкліном і Колумбом, усе місто, а з ним і сотні інших міст, тремтіли і гули від сподівання побачити чоловіка, що завдяки своїй рішучості здійснив «шлюб молодोї Америки і Старого Світу». Але захват ще не досяг найвищого ступеня, бо тим часом надійшло тільки повідомлення, що кабель укладено. Та чи може він говорити? Чи вдалося, власне, реалізувати той величний задум? Грандіозне видовище: все місто, ціла країна чекають і слухають на єдине, на перше слово через океан. Люди знають, що передусім англійська королева пошле всім повідомлення, своє побажання щастя, і щогодини чекання стає дедалі нетерплячішим. Але минають ще дні та дні, бо внаслідок прикрої випадковості пошкоджено якраз кабель, що йде у Ньюфандленд, тому лише 16 серпня повідомлення королеви Вікторії дійшло у вечірні години до Нью-Йорка.

Бажана звістка приходить запізно, щоб газети могли опублікувати офіційне повідомлення, вивісили тільки оголошення на телеграфних пунктах і приміщеннях редакцій, і вулиці одразу заповнили величезні юрби. *Newspapers boys* із саднами та роздертим одягом були змушені пробиратися крізь юрбу. Звістку повідомляли в театрах і ресторанах. Тисячі людей, які ще не могли збагнути, що телеграф випереджає найшвидший торгівельний корабель, ринули до Бруклінської гавані привітати «Ніаґару», героїчний корабель цієї мирної перемоги. Наступного дня, 17 серпня, газети раділи заголовками з величезних літер: «*The cable in perfect working order*»; «*Everybody crazy with joy*»; «*Tremendous sensation throughout the city*»; «*Now's the time for an universal jubilee*»^[9]. Незрівнянний тріумф: від початку мислення на Землі думка з притаманною їй швидкістю

перетнула океан. Уже гримить батарея з сотні гармат, повідомляючи, що президент Сполучених Штатів Америки відповів королеві. Тепер уже ніхто не наважується сумніватись, і ввечері Нью-Йорк та інші великі міста сяють десятками тисяч ліхтарів і смолоскипів. Кожне вікно осяяне, і навряд чи псує радість обставина, що при цьому загорівся купол *City Hall*, муніципалітету. Бо вже наступний день приніс ще одне свято: прибула «Ніаґара», великий герой Сайрус Філд уже тут! Рештки кабелю тріумфально пронесли по місту, екіпаж частували. Тепер день у день у кожному місті від Тихого океану аж до Мексиканської затоки повторюються маніфестації, немов Америка вдруге святкує день свого відкриття.

Але й цього не досить, аж ніяк не досить! Властивий тріумф має бути ще грандіознішим, ще величнішим, ніж ті, що їх коли-небудь бачив Новий Світ. Два тижні тривають готування, а потім, 31 серпня, все місто як одна людина вшановує єдиного чоловіка, Сайруса Філда, і то так, як народи давно вже не вшановували своїх монархів, імператорів і навряд чи вшановували переможців. Того чудового осіннього дня влаштували врочисту процесію, яка була така довга, що їй знадобилося шість годин, щоб пройти від одного краю міста до другого. Попереду крізь завішане прапорцями місто йшли полки з прапорами й корогвами, а далі безкінечною ходою тягнулися музичні товариства, чоловічі хорові товариства, співочі спілки, пожежники, школярі й ветерани. Всі, хто міг маршувати, маршували, кожен, хто міг співати, співав, кожен, хто міг радіти, радів. У запряженій четвериком коней кареті везли Сайруса Філда, немов античного тріумфатора, в другій везли капітана «Ніаґари», в третій – президента Сполучених Штатів Америки; далі йшли мер, урядовці, викладачі. Ненастанно лунали промови, тривали бенкети, влаштовували ходу зі смолоскипами, бамкали церковні дзвони, гриміли гармати, юрба знову і знову галасливо вітала нового Колумба, об'єднувача двох світів, переможця простору, чоловіка, що тієї миті став найславетнішим і найбільш обожненим в усій Америці, – Сайруса Веста Філда.

Велике crucifige^[10]

Того дня галасували й раділи тисячі та мільйони голосів. Тільки один, і то найважливіший, був протягом того свята надивовижу німим: електричний телеграф. Можливо, Сайрус Філд серед радощів уже здогадувався про страхітливу правду, і, мабуть, для нього було тяжкою мукою розуміти, що тільки він єдиний знає, що саме того дня атлантичний кабель припинив функціонувати, що після отриманих в останні дні дедалі більш плутаних і навряд чи зрозумілих сигналів дріт видав останній передсмертний хрип і замовк остаточно. В усій Америці ще ніхто не знає і ніхто не здогадується, що телеграф поступово замовкає, крім кількох людей, які забезпечують прийняття сигналів у Ньюфаундленді, і навіть вони перед лицем безмірного ентузіазму вагаються довгі дні повідомляти радісним людям прикру новину. Але невдовзі впало у вічі, що повідомлення надходять украй рідко. Америка тепер чекала годину за годиною, щоб майнуло якесь повідомлення через океан, але замість цього в обидва боки йшли тільки туманні й неконтрольовані сигнали. Недовго й тривав цей стан, як поширилася чутка, мовляв, люди, сповнені завзяття й нетерпіння, поставили кращі передавачі, пускали занадто сильні електричні розряди і внаслідок цього остаточно вивели з ладу вже й так негодящий кабель. Ще є сподівання усунути перешкоду. Але невдовзі вже годі заперечити: сигнали стають дедалі більш нерозбірливі та незрозумілі. Саме після того буйного святкового дня, 1 вересня, через океан уже не переходить жодного виразного тону, жодного чистого коливання.

Люди ніщо не прощають ще меншою мірою, як те, що їх протверджують серед щирого захвату, а чоловік, від якого вони сподівалися всього, підступно, як їм здається, розчаровує їх. Тільки-но справдилася чутка, що без міри прославлений телеграф не працює, бурхлива хвиля радості покотилася назад у вигляді лихого озлоблення проти невинного винуватця Сайруса Філда. Він одурив

місто, країну, світ, він давно знав, що телеграф не працює, заявляли в Сіті, але з корисливих міркувань дав людям змогу вшанувати себе, а сам скористався тим часом, щоб продати належні йому акції з величезним прибутком. Але поширювали навіть ще лихіші обмови, зокрема, найдивнішу з усіх, яка категорично повідомляла, що атлантичний телеграф узагалі не працював як слід, усі ті повідомлення були ошуканством, а телеграму від англійської королеви склали наперед, а не передавали через океанський телеграф. Жодне повідомлення, стверджувала чутка, протягом усього часу не доходило в справді зрозумілій формі через океан, а телеграфісти лише на основі своїх припущень і уривчастих знаків виготовляли уявні депеші. Вибухнув справжній скандал. Саме ті, хто вчора найгучніше радів, найдужче шаленіли. Ціле місто, вся країна соромляться свого надміру палкого і передчасного захвату. Сайруса Філда обрали за жертву того гніву, той, хто ще вчора був національним героєм і звितяжцем, братом Франкліна і нащадком Колумба, змушений, мов злочинець, ховатися від своїх колишніх друзів і шанувальників. Одним один день усе створив, одним один день усе зруйнував. Поразка страхітлива, втрачено капітал, немає вже довіри, а в непроглядних океанських глибинах лежить, мов міфічний мідгардський змій, непотрібний кабель.

Шість років мовчання

Шість років марно лежить на дні океану забутий кабель, шість років панує давнє холодне мовчання між обома континентами, які одну мить у світовій історії відчували, як у них суголосно б'ється пульс. Америка і Європа були близькі одна до одної лише протягом єдиного подиху, кількох сотень слів, а тепер знову, як і тисячі років, їх відокремлює нездоланна далечінь. Найсміливіший план XIX сторіччя, ще вчора майже реальність, знову став легендою, міфом. Річ зрозуміла, ніхто вже не думає поновити наполовину вдалу

працю, страхітлива поразка паралізувала всі сили, погас увесь захват. В Америці всю увагу відвернула громадянська війна між Півднем і Північчю, в Англії ще вряди-годи засідають комітети, але їм знадобилося аж два роки, щоб сухо заявити, що морський підводний кабель у принципі був би можливим. Але від цієї наукової оцінки до реальних дій пролягає шлях, на який ніхто не думає ступати; шість років уся дальша робота спочиває не менш цілковито, ніж забутий кабель на океанському дні.

Але шість років, дарма що становлять лише минущу мить у величезному просторі історії, в такій молодій науці, як електрика, означають вічність. Щороку, щомісяця в цій сфері відбувається нове відкриття. Динамо-машини стають дедалі потужніші й точніші, їх дедалі різноманітніше застосовують, щоразу точнішими стають електричні прилади. Телеграфна мережа вже охопила внутрішній простір усіх континентів, уже перетнули Середземне море, вже пов'язані Африка і Європа, і тому план прокласти кабель через океан рік у рік позбувається фантастичності, що так довго була пов'язана з ним. Неминуче має настати година, коли поновлять спробу, бракує тільки людини, яка наснажить давній план новою енергією.

І раптом ця людина з'явилася, і дивіться, це та сама давня людина з тією самою довірливістю і вірою: Сайрус Вест Філд, що повернувся з мовчазного вигнання і зловтішної зневаги. Він утридцять перетнув океан і знову з'явився в Лондоні, де йому вдалося забезпечити давню концесію новим капіталом у шістсот тисяч фунтів стерлінгів. І тепер уже є нарешті давно омріяний могутній корабель, що може взяти увесь величезний вантаж, – це славетний чотиритрубний «*Great Eastern*» водомісткістю двадцять дві тисячі тонн, його збудував Ісамбар Брунел. І диво за дивом: того 1865 року цей корабель стояв без ужитку, бо теж занадто сміливо випередив свій час; за два дні його пощастило купити, щоб спорядити для експедиції.

Усе те, що раніше було незмірно важким, стало тепер легким. 23 липня 1865 року корабель-велетень із новим кабелем вплив із Темзи. Навіть якщо перша спроба виявилась невдалою, навіть якщо

внаслідок розриву за два дні до кінцевої мети люди зазнали невдачі, і невситимий океан знову ковтнув шістсот тисяч фунтів стерлінгів, техніка вже досить упевнена в своїй роботі, щоб зневіритись від такого. Коли 13 липня 1866 року «*Great Eastern*», цей «Великий Східняк», знову вийшов у океан, це плавання стало тріумфом, цього разу кабель передає до Європи виразні й точні сигнали. Через кілька днів пощастило знайти торішній, загублений кабель. Тепер уже дві нитки поєднують Старий і Новий світи в одну цілість. Учорашнє диво стало сьогодні звичайною річчю, і від тієї миті в Землі немов б'ється одне серце; слухаючи себе, придивляючись до себе, розуміючи себе, людство живе тепер в одному часі від одного краю планети до іншого, ставши, наче Бог, присутнім усюди завдяки своїй творчій силі. Завдяки своїм перемогам над простором і часом людство відтоді було б чудово об'єднане на всі прийдешні часи, якби його не баламутило щоразу згубне божевілля, якби воно не намагалось невпинно зруйнувати ту грандіозну єдність і знищити себе тими самими засобами, які дали йому владу над стихіями.

Утеча до Бога

Кінець жовтня 1910 року

Епілог до незакінченої драми Льва Толстого «І світло сяє в пітьмі»

Вступ

1890 року Толстой починає писати драматичну автобіографію, згодом опубліковану й поставлену в театрі як фрагмент його спадщини під назвою «І світло сяє в пітьмі». Ця незакінчена драма (про це свідчить уже перша сцена) – не що інше, як найінтимніше зображення його домашньої трагедії, вочевидь написане як самовиправдання задуманої спроби втечі й водночас як виправдання його дружини, отже, це твір із цілковитою моральною рівновагою, написаний серед крайньої душевної розірваності.

Себе самого Толстой цілком прозоро зобразив у постаті Миколи Івановича Саринцева, і тільки щось найменше в цій трагедії можна було б сприймати як вигадане. Лев Толстой, безперечно, написав її тільки на те, щоб наперед уявити собі й зобразити необхідне вирішення свого життя. Проте ані в творі, ані в житті, ані тоді, 1890 року, ані через десять років, 1900 року, Толстой не міг знайти мужності та форми і для своєї постановки, і для закінчення п'єси. Саме через цей брак волі п'єса лишилася фрагментом і закінчується цілковитою безпорадністю героя, що лише благально піднімає руки до Бога, щоб той допоміг йому і поклав край його душевній роздвоєності.

Останню, не написану дію п'єси Толстой не дописав навіть згодом, але важливіше те, що він пережив її. Наприкінці жовтня 1910 року

ваганням, які тривали чверть сторіччя, нарешті настав край, відбулася криза визволення: Толстой утік після страхітливо драматичної сварки і втік саме вчасно, щоб його спіткала чудова й зразкова смерть, яка надала його життєвій долі довершеності й святості.

Ніщо не видається мені природнішим, ніж додати пережитий кінець трагедії до вже написаного фрагмента. Саме це і тільки це я й спробував тут зробити з якомога більшою історичною точністю і повагою до фактів та документів. Я знаю, що я вільний від марних сподівань, мовляв, я сам закінчу зізнання Толстого, і то не гірше, ніж він, бо я не закінчую твір, а тільки хочу служити йому. Тому те, що я пробую тут робити, слід сприймати не як закінчення, а як самотійний епілог до незакінченого твору і невирішеного конфлікту, призначений тільки на те, щоб дати тій незакінченій трагедії останній урочистий акорд. Саме в цьому й полягає сенс цього епілогу і моїх шанобливих зусиль. Якщо цю мою спробу, може, поставимуть на сцені, слід наголошувати, що даний епілог відбувається в часі на шістнадцять років пізніше, ніж дія п'єси «І світло сяє в півночі», і це має бути безумовно очевидним зовні в появі Льва Толстого. Тут за взірець можуть правити гарні фотографії останніх років життя Толстого, надто ті, де він у монастирі Шамардіно коло своєї сестри, а також фотографії на смертному одрі. Слід подати й зображення його робочого кабінету в усій його страхітливій простоті відповідно до історичної правди. В суто сценічному аспекті я б хотів, щоб цей епілог (де Толстого названо його ім'ям і він уже не ховається за постаттю свого двійника Саринцева) подавали після трохи довшої перерви після четвертої дії фрагмента «І світло сяє в півночі». Самостійна інсценізація цього епілогу не відповідає моїм намірам.

Дійові особи Епілогу

Лев Миколайович Толстой (на вісімдесят третьому році життя).

Софія Андріївна Толстая, його дружина.

Олександра Львівна (Саша), його донька.

Секретар

Душан Петрович, домашній лікар і товариш Толстого.

Іван Іванович Озолін, станційний наглядач зі станції Астапово.

Кирило Григорович, поліцмейстер з Астапово.

Перший студент.

Другий студент.

Троє подорожніх.

Перші дві сцени відбуваються в останні дні жовтня 1910 року в робочому кабінеті в Ясній Полянці, остання – 31 жовтня 1910 року в залі чекання станції Астапово.

Сцена I

Кінець жовтня 1910 року, Ясна Поляна.

Робочий кабінет Толстого, простий і без прикрас, точнісінько такий, як на відомому фото.

Секретар заводить двох студентів. Вони, за російським звичаєм, одягнені в застібнуті аж до шиї чорні тужурки, обидва молоді, з виразними обличчями. Рухаються абсолютно впевнено, радше зухвало, ніж сором'язливо.

СЕКРЕТАР. Поки що присядьте, Лев Толстой не змусить вас довго чекати. Я б хотів лише попросити вас зважати на його вік. Лев Толстой так полюбляє дискусії, що забуває про свою втому.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

Цвейґ

Стефан

Зоряні миті
людства
Новели

 FOLIO

Примітки

1

© П. В. Тарашук, переклад українською, 2017

[Повернутися](#)

2

«До зброї, громадяни! Корогва війни майорить! Сигнал подано!»
(Фр.). – Тут і далі примітки перекладача.

[Повернутися](#)

3

«До зброї, громадяни! Нехай тремтять короновані деспоти!
Ходімо, діти свободи!» (Фр.).

[Повернутися](#)

4

Уперед, діти Вітчизни,
День слави настав!

[Повернутися](#)

5

Свята любов до батьківщини,
Веди, підтримай месників руки!
Свободо, люба свободо,
Воюй разом з твоїми оборонцями!

[Повернутися](#)

6

«Хай живе імператор!» (Фр.).

[Повернутися](#)

7

«Треба йти до гармат» (фр.).

[Повернутися](#)

8

Переклад Василя Стуса (подано за джерелом: <http://www.knyga.in.ua/index.php/inozemna-literatura/nimechchyna/gete-yohann/547-mariienbadaska-elehiia>).

[Повернутися](#)

9

«Кабель у чудовому робочому стані»; «Кожен шаленіє з радощів»; «Величезна сенсація в усьому місті»; «Тепер пора для загальної радості» (англ.).

[Повернутися](#)

Розпинання (лат.).

[Повернутися](#)